

Reviewstudie naar kenmerken van effectief burgerschapsonderwijs in het mbo

CHRIS HOLMAN, INEKE VAN DER VEEN, ANNE BERT DIJKSTRA

Colofon

Deze studie is uitgevoerd door het practoraat Burgerschap van ROC Noorderpoort en de Universiteit van Amsterdam, afdeling Pedagogische en Onderwijswetenschappen, en het Kohnstamm-instituut. De projectleiding berustte bij het practoraat Burgerschap.

Het onderzoek is gefinancierd door het Nationaal Regieorgaan Onderwijsonderzoek onder de titel ‘Reviewstudie Effectief Burgerschapsonderwijs mbo’ (Dossiernummer: **405-00-860-680**) vanwege het Ministerie van OCW.

Bij vermelding van dit rapport kan gerefereerd worden aan:

Holman, C. G. W., Van der Veen, I., & Dijkstra, A. B. (2026). *Reviewstudie naar kenmerken van effectief burgerschapsonderwijs in het mbo*. Practoraat Burgerschap ROC Noorderpoort, Universiteit van Amsterdam (afdeling Pedagogische en Onderwijswetenschappen) en Kohnstamm Instituut.

© De auteurs, 2026. Alle rechten voorbehouden.

Managementsamenvatting

Deze reviewstudie brengt de beschikbare wetenschappelijke kennis in kaart over kenmerken van burgerschapsonderwijs in het middelbaar beroepsonderwijs (mbo) die samenhangen met de ontwikkeling van burgerschapscompetenties van studenten. De studie is uitgevoerd als voorbereiding op het peilingsonderzoek burgerschap in het mbo van de Inspectie van het Onderwijs en richt zich op twee centrale vragen: welke schoolkenmerken hangen samen met de burgerschapscompetenties van mbo-studenten, en welke randvoorwaarden en belemmeringen zijn van belang voor de implementatie en borging van dit onderwijs?

De studie is opgezet als een systematische literatuurreview over de periode 2015-2026, aangevuld met een verbreding naar verwante studies uit het beroepsonderwijs (VET) en het voortgezet onderwijs. Zoals reeds vooraf vermoedt, blijkt er nog weinig empirisch onderzoek te zijn uitgevoerd naar de relatie tussen de kenmerken van burgerschapsonderwijs in het mbo en de burgerschapscompetenties van studenten. Op basis van de gehanteerde selectiecriteria bleken uiteindelijk slechts enkele kernstudies te identificeren die inzicht bieden in de empirische relatie tussen onderwijskenmerken en burgerschapsuitkomsten. Vanwege deze beperkte empirische basis is vervolgens gekozen voor een gelaagde benadering, waarin ook aanvullende literatuur betrokken is, om in potentie relevante schoolkenmerken te identificeren en onderliggende mechanismen en mogelijk causale relaties te kunnen duiden.

De belangrijkste conclusie is dat de empirische kennisbasis over effectief burgerschapsonderwijs in het mbo zeer beperkt en fragmentarisch is. Er zijn weinig studies beschikbaar, deze verschillen sterk in opzet en operationalisatie, richten zich op slechts enkele in potentie relevante kenmerken en staan geen causale uitspraken toe, terwijl replicatieonderzoek nog vrijwel geheel ontbreekt. De beschikbare kennisbasis biedt dan ook weinig evidentie voor ‘wat werkt’. Wel zijn er, hoewel beperkt, aanknopingspunten voor het doen van uitspraken over factoren die vooralsnog relevant zouden kunnen zijn, en op basis waarvan veronderstellingen over mogelijk relevante mechanismen geformuleerd kunnen worden.

Binnen deze beperkte basis komt een consistent beeld naar voren waarin vooral kenmerken van de onderwijspraktijk op klasniveau samenhangen met burgerschapscompetenties. Het gaat met name om een open en veilig klasklimaat, ruimte voor dialoog en perspectiefwisseling, actieve betrokkenheid van studenten bij maatschappelijke vraagstukken en een deliberatieve pedagogische en didactische benadering waarin argumentatie en reflectie centraal staan. Deze kenmerken hangen samen met uitkomsten zoals politieke zelfeffectiviteit, betrokkenheid, participatie-intenties en kritisch bewustzijn. Voor uitspraken over effecten op kennis en vaardigheden bestaat weinig of geen grond.

Een belangrijk aspect lijkt hierbij de manier waarop studenten het onderwijs ervaren. Onderwijs dat aansluit bij de leefwereld en (toekomstige) beroepspraktijk, en door studenten als relevant en betekenisvol wordt ervaren, hangt samen met sterkere effecten. De ervaren intrinsieke waarde van het onderwijs komt daarbij als een van de meest consistente factoren

naar voren. Daarnaast zijn er aanwijzingen dat meer algemene emotionele met leren verbonden aspecten, zoals plezier, een rol spelen als indirect mechanisme: zij hangen samen met zowel cognitieve als participatieve uitkomsten en worden mede beïnvloed door het klasklimaat.

Hoewel kenmerken op schoolniveau, zoals visie, curriculumorganisatie, professionalisering en monitoring, in onderwijspraktijk en -beleid, en in de onderzoeksliteratuur als relevant worden beschouwd, is het verband van dergelijke factoren met burgerschapscompetenties nog niet of nauwelijks onderzocht. Dat geldt ook voor het inzicht in randvoorwaarden en belemmeringen. Ook hier geldt dat ervaringen uit de onderwijspraktijk en beleidsoverwegingen dergelijke factoren als plausibel aanwijzen, maar een toereikende empirische onderbouwing van effecten op burgerschapscompetenties nog vrijwel ontbreekt. Factoren zoals beperkte tijd en middelen, gebrek aan systematische monitoring, beperkte professionalisering en afhankelijkheid van individuele docenten lijken alle van belang bij de vormgeving en borging van burgerschapsonderwijs.

Voor zover samenhangen tussen onderwijskenmerken en burgerschapscompetenties zijn aangetroffen, lijken daaraan geen generieke conclusies verbonden te kunnen worden. De relaties verschillen naar context, opleiding en achtergrondkenmerken van student. Evenzo lijkt sprake van aanwijzingen voor relaties die zich voor sommige studentgroepen wel, en andere niet voordoen. Dat zou erop wijzen dat, waar de vormgeving van burgerschapsonderwijs positieve relaties met uitkomsten laat zien, een eventueel effect niet zonder voor de gehele populatie te verwachten zou zijn.

Een opmerkelijke bevinding is tevens dat, hoewel het mbo zich onderscheidt door zijn beroepsgerichte karakter, dit aspect nog nauwelijks empirisch is onderzocht. Dat ervaringen rond aan burgerschap gerelateerde thema's ook in de beroepspraktijk worden opgedaan, krijgt nog weinig aandacht. Burgerschapsvorming vindt niet alleen plaats in formele lessen, maar ook in de beroepspraktijk (BPV), in elk geval in dagelijkse interactie en kennismaking met (informele) normen, en mogelijk ook via andere mechanismen (zoals de mate van voorbeeld gedrag of het expliciet overdragen van kennis, vaardigheden of houdingen). Deze context voor leren, en de relatie van het leren in de praktijk en op school, is potentieel belangrijk, maar nog nauwelijks empirisch onderzocht.

Samenvattend laat de review zien dat de wijze waarop onderwijs wordt uitgevoerd, met name de pedagogisch-didactische interactie en het klasklimaat, samenhangen met de burgerschapscompetenties van studenten. Andere aspecten zijn nog weinig of niet empirisch onderzocht, maar lijken vooralsnog niettemin relevant. Tegelijkertijd zijn de onderliggende aanwijzingen beperkt, fragmentarisch en niet causaal van aard. De geïdentificeerde kenmerken moeten daarom worden opgevat als plausibele aanknopingspunten voor verdere ontwikkeling en onderzoek, en niet als bewezen effectieve factoren.

Deze bevindingen hebben implicaties voor beleid, praktijk en onderzoek. Voor beleid ligt het voor de hand om systematische monitoring van burgerschapscompetenties te versterken, ook in het licht van de aanstaande aanscherping van de wettelijke eisen die gelden voor bevordering van burgerschap in het mbo. Voor de onderwijspraktijk wijzen de resultaten op het belang van een open klasklimaat, deliberatieve pedagogische en didactische aanpakken en de realisering van betekenisvolle leerervaringen. Voor onderzoek is er behoefte aan empirisch onderzoek, waarbij zowel causaliteit, longitudinale ontwikkeling als replicatie aandacht vragen, met aandacht voor schoolniveau, analyse van samenhang tussen meerdere kenmerken en het betrouwbaar en valide in kaart brengen van kennis, houding en vaardigheden.

Voor het peilingsonderzoek betekent dit dat het, om een adequaat beeld van de onderwijspraktijk, competenties en het verband tussen beide te verkrijgen, van belang is om onder meer de kenmerken van het uitgevoerde curriculum op klasniveau een belangrijke plaats te geven. Vanwege het ontbreken van kennis rond de mogelijke rol van andere factoren, is het tevens van belang een ruime set variabelen rond schoolorganisatie, het beoogde curriculum (met aandacht voor onder meer leerdoelen en leerlijnen), de sturing van dat onderwijs (met de kenmerken van kwaliteitszorg en het inzicht van instellingen in leerresultaten), kenmerken van docenten (met aandacht voor didactische en pedagogische competenties en vakkennis) en randvoorwaarden (zoals facilitering, leermaterialen, de samenstelling van de studentenpopulatie) ruime aandacht te geven. Het ontbreken daarvan zou kunnen leiden tot een beeld dat geen adequate beschrijving biedt van de onderwijspraktijk, mogelijke verbanden overschat of, in situaties waarin sprake is van interactie met andere variabelen, onderschatting van mogelijke verbanden optreedt.

Inhoudsopgave

Colofon	2
Managementsamenvatting	3
<i>Introductie</i> 8	
1. Inleiding.....	10
<i>Probleemstelling en aanpak</i> 10	
<i>Aanpak van de reviewstudie</i> 11	
<i>Relevantie van burgerschapsonderwijs in het mbo</i> 12	
<i>Doel en positionering van de review</i> 13	
<i>Doelgroep en afbakening van de review</i> 13	
<i>Onderzoeksvragen</i> 14	
2. Theoretisch en beleidsmatig kader	15
<i>Typering van het mbo en wettelijke kaders</i> 15	
<i>Burgerschapscompetenties in het mbo</i> 15	
<i>Implicaties voor de afbakening van de reviewstudie</i> 15	
<i>Eerder onderzoek en conceptuele uitgangspunten</i> 16	
<i>Introductie en positionering van het schoolkenmerkenmodel</i> 16	
3. Methode.....	18
<i>Onderzoeksopzet primaire literatuurstudie</i> 18	
<i>Zoekstrategie</i> 18	
<i>Selectieprocedure</i> 18	
<i>Inclusie- en exclusiecriteria</i> 18	
<i>Analyse</i> 19	
<i>PRISMA-flowdiagram</i> 20	
<i>Aanvullende cirkels</i> 20	
<i>Rol van expertconsultatie</i> 21	
4. Effectieve kenmerken van burgerschapsonderwijs	22

<i>Kernbevindingen per studie</i>	22
<i>Overall beeld</i>	24
<i>Eerste cirkel: school- en onderwijskenmerken en burgerschapscompetenties in het mbo</i>	25
<i>Tweede cirkel: verbreding, inzicht in onderliggende mechanismen</i>	28
<i>Derde cirkel: school- en onderwijskenmerken en burgerschapscompetenties in het vo</i>	31
<i>Aanvullende verkenning van praktijk- en beleidskennis</i>	33
<i>Aanvullende verkenning: beleids- en wetenschappelijke duiding van het mbo-veld</i>	34
5. Conclusie: beantwoording van de onderzoeksvragen	36
5.1 Resultaten en beantwoording van de onderzoeksvragen	36
5.2 Samenhang tussen burgerschapscompetenties en inrichting van het onderwijs	39
5.3 Reflectie op de stand van kennis	39
5.4 Overgang naar implicaties voor het peilingsonderzoek	40
6. Implicaties voor beleid, onderwijspraktijk en onderzoek	41
6.1 Implicaties voor beleid.	41
6.2 Implicaties voor de onderwijspraktijk	41
6.3 Kennislacunes en agenda voor toekomstig onderzoek	42
6.4 Conclusie	44
7. Implicaties voor het peilingsonderzoek	45
7.1 Synthese van de literatuur	45
7.2 Relevante variabelen voor het peilingsonderzoek	46
7.3 Conclusie	47
8. Uitleiding	48
Referenties	50

Introductie

De Inspectie van het Onderwijs voert regelmatig peilingsonderzoeken uit naar de stand van zaken rond specifieke onderdelen van het Nederlandse onderwijs, zoals rekenen en wiskunde, kunstzinnige oriëntatie, digitale geletterdheid en andere. Ook burgerschap is een van die thema's. Daarbij ging de aandacht vooralsnog uit naar de situatie in het basis en speciaal onderwijs (Inspectie van het Onderwijs, 2022; 2023). De publicaties van de inspectie zijn gebaseerd op door derden uitgevoerde gegevensverzamelingen en analyses. In genoemde gevallen betreft het door een consortium onder leiding van de Universiteit van Amsterdam uitgebrachte rapporten (Slijkhuis et al., 2021; 2022; zie ook Slijkhuis et al. 2023). Op het moment van schrijven zijn peilingsonderzoeken naar burgerschap in het basis-, gespecialiseerd en voortgezet onderwijs in voorbereiding. De gegevensverzameling en analyse wordt ook nu uitgevoerd door een samenwerkende groep universiteiten en onderzoeksinstituten, waarbij de Universiteit van Amsterdam optreedt als penvoerder. De onderwijsinspectie heeft aangekondigd de uiteindelijke publicaties eind 2028 uit te brengen.

Inmiddels heeft de Inspectie van het Onderwijs tevens het voornemen peilingsonderzoeken uit te voeren naar de stand van zaken rond het onderwijs in basisvaardigheden in het mbo. Na de start van onderzoek naar rekenen (2025) en lezen (2026) is in 2028 aandacht voor burgerschap voorzien. Daarmee is niet alleen voor het eerst sprake van uitbreiding van de peilingsonderzoeken van het funderend naar het middelbaar beroepsonderwijs, maar krijgt ook burgerschap als één van de onderwerpen in het mbo aandacht in stelselonderzoek. In de aanloop naar de start van het peilingsonderzoek naar burgerschap verscheen onlangs een domeinbeschrijving (Van Langen et al., 2026). Deze domeinbeschrijving biedt een beeld van de wettelijke eisen die gelden voor bevordering van burgerschap en de stand van zaken op het betreffende domein.

Naast domeinbeschrijvingen als voorstudies voor peilingsonderzoeken, worden deze tevens gebaseerd op reviewstudies naar schoolkenmerken en leerprestaties. Voorliggend rapport verschijnt als review als voorbereiding op het voorgenomen peilingsonderzoek naar burgerschap in het mbo, en geeft een beeld van de kennis die rond kenmerken van scholen en competenties van studenten op het domein van burgerschap beschikbaar is. Zoals in voorliggend rapport naar voren komt, is de kennis over de situatie rond burgerschap in het mbo beperkt. Dat geldt ook voor het ontbreken van een representatief beeld van de kenmerken van het onderwijs gericht op bevordering van burgerschap in deze sector. Om die reden wordt tevens een (beknopt) beeld gegeven van de voornaamste inzichten die uit vergelijkbaar onderzoek naar het funderend onderwijs, en met name het voortgezet onderwijs, beschikbaar zijn.

De review is verricht in opdracht van en werd gefinancierd door de Inspectie van het Onderwijs. De studie werd uitgevoerd door het mbo-practoraat Burgerschap, in samenwerking met de Universiteit van Amsterdam en het Kohnstamm Instituut. We willen Jaap van Gils en Laurence Guérin danken voor de waardevolle input waarvan we bij de uitvoering van het

onderzoek gebruik hebben kunnen maken. Zonder de hulp van Lieselotte Oudega (Kohnstamm Instituut) bij de verzameling en analyse van literatuur hadden we dit project niet kunnen uitvoeren. De verzameling van literatuur werd afgerond in april 2026.

De auteurs

april 2026

1. Inleiding

Probleemstelling en aanpak

Mbo-instellingen hebben op grond van de Wet educatie en beroepsonderwijs (WEB, art. 1.3.5) en de generieke kwalificatie-eisen voor loopbaan en burgerschap in het Examen- en kwalificatiebesluit WEB de wettelijke taak burgerschapsonderwijs te verzorgen en daarmee bij te dragen aan de ontwikkeling van burgerschapscompetenties van studenten. Burgerschap verwijst daarbij naar, kort gezegd, de kennis, houdingen en vaardigheden die nodig zijn om in een pluriforme samenleving met anderen te kunnen samenleven, vanuit de vertrekpunten en grenzen die de democratische rechtsstaat als samenlevingsvorm daarvoor biedt. Dat deze opdracht relevant is, hoeft niet te worden betwijfeld. Vreedzaam en constructief samenleven is een belangrijke conditie om als samenleving effectief te kunnen functioneren, zodanig dat burgers kunnen floreren. De sociale en maatschappelijke kennis, houdingen en vaardigheden die daaraan bijdragen helpt burgers hun eigen doelen in het leven te realiseren, en daarbij rekening te houden met anderen, zodat ook die daarvoor de gelegenheid hebben. Deze sociale en maatschappelijke competenties (die we verder kortweg ‘burgerschapscompetenties’ noemen) zijn tevens van belang als voorwaarde voor de democratische rechtsstaat om te kunnen voortbestaan; een robuuste democratie kan niet bestaan zonder burgers die democratische waarden zijn toegedaan en deze in de praktijk willen en kunnen brengen. Succesvolle bevordering van burgerschapscompetenties door mbo-instellingen is dan ook voor zowel individu als samenleving een belangrijke opdracht.

In deze overzichtsstudie gaan we na hoe het burgerschapsonderwijs in middelbaar beroepsonderwijs in Nederland vorm krijgt. Centraal staan daarbij de vragen wat bekend is over de kenmerken van dat onderwijs, waarbij de interesse vooral uitgaat naar kenmerken die bijdragen aan de effectiviteit van dat onderwijs, en over de kennis, houdingen en vaardigheden van de studenten op het domein van burgerschap. Kort gezegd luidt de probleemstelling waarop deze studie antwoord wil geven: *welke school- en onderwijskenmerken hangen in het middelbaarberoepsonderwijs in Nederland samen met de verwerving van burgerschapscompetenties van studenten?*

Bij wijze van eerste, nadere bepaling van elementen die daarbij aandacht vragen, maken we drie opmerkingen. Bij de verkenning van de kenmerken waarvan aannemelijk is dat deze verband houden met de ontwikkeling van burgerschapscompetenties van studenten, volgen we een brede aanpak en onderscheiden we de verschillende bouwstenen die bijdragen aan de effectiviteit van onderwijs, met aandacht voor ten minste de schoolorganisatie, het curriculum, didactische en pedagogische aspecten, de rol van docenten en het schoolklimaat. Naast dergelijke meer inhoudelijke onderwijskenmerken wordt tevens aandacht besteed aan de mogelijke rol van randvoorwaarden en barrières die van invloed zijn op de ontwikkeling en borging van effectief burgerschapsonderwijs, zoals tijd, middelen en de competenties van docenten.

Daarbij richt de aandacht zich onder meer op kenmerken die door de school beïnvloed kunnen worden, en op de randvoorwaarden die nodig zijn voor de vormgeving van dat onderwijs en de borging van de kwaliteit daarvan. Dit onderscheid tussen zogenaamde manipuleerbare en verklarende variabelen is van belang, omdat goed denkbaar is dat factoren die de realisering van gunstige uitkomsten verklaren (bijvoorbeeld: gender) buiten de invloedssfeer van de school liggen, terwijl kenmerken waarop de school wel kan sturen (bijvoorbeeld: de gebruikte lesmethode) er minder toe doen. Dit impliceert dat inzicht in kenmerken die van invloed zijn op de effectiviteit van het onderwijs niet noodzakelijk samenvalt met factoren waarop interventies mogelijk zijn.

Gegeven het verkennende karakter van deze reviewstudie willen we het net vooralsnog breed uitgooien en hanteren we een invulling van het begrip burgerschap waarin uiteenlopende opvattingen over wat daaronder moet worden verstaan een plaats krijgen. We verstaan onder ‘burgerschap’ dat wat bijdraagt aan het vreedzaam en constructief samenleven van mensen in een door pluriformiteit gekenmerkte samenleving, waarin zij in uiteenlopende en wisselende rollen in verschillende sociale contexten streven naar realisering van eigen doelen, terwijl rekening wordt gehouden met de ruimte voor anderen om dat ook te doen. De uitgangspunten van de democratische rechtsstaat, die bedoeld is om recht te doen aan de realisering van de menselijke waardigheid van allen (zoals in de vorm van onder meer gelijkwaardigheid, vrijheid, tijdelijke toedeling van macht, de rule of law e.a.), vormen daarbij het bredere kader. Deze keuze impliceert aandacht voor uiteenlopende componenten, zoals de sociale, maatschappelijke en politieke dimensie. Op de achtergrond gaan we daarbij tevens uit van de uitwerkingen waaraan scholen, gegeven de door de wetgever gestelde eisen, ten minste gehouden zijn.

Meer specifiek gaat het daarbij om de bijdrage die scholen daaraan kunnen leveren. Omdat ‘burgerschap’ de resultante is van veel, ook contextgebonden, factoren, richt de bijdrage van de school zich niet op burgerschap in bredere zin, maar op het aanbrengen van de competenties die studenten daartoe in staat stellen. De afhankelijke variabele is daarom gedefinieerd als de competenties van studenten die (nu en in het latere leven) bijdragen aan het tonen van voor burgerschap positief gedrag. Deze zogenoemde burgerschapscompetenties omvatten zowel kennis, houdingen en vaardigheden, alsook het vermogen deze in te zetten op een wijze die past bij de kenmerken van de situatie.

Aanpak van de reviewstudie

De reviewstudie is opgezet als een systematische literatuurverkenning, gericht op empirisch georiënteerde en conceptuele studies uitgevoerd in het mbo. In eerste instantie is gezocht naar recent, peer-reviewed empirisch onderzoek dat betrekking heeft op burgerschapsonderwijs in het mbo in Nederland of in daarmee vergelijkbare contexten in andere landen, met name in de vorm van upper secondary vocational education and training (VET). Naast in wetenschappelijke tijdschriften gepubliceerd onderzoek is gebruikgemaakt van geselecteerde grijze literatuur

(onderzoeksrapporten, beleidsstudies en handreikingen), voor zover deze inzichten bevatten in de relatie tussen uitkomsten en school- en onderwijskenmerken en gebaseerd zijn op empirisch onderbouwde analyses.

Vanwege de specifieke kenmerken van het mbo in Nederland en het ontbreken van op alle onderdelen equivalente onderwijsvormen in andere landen, is bij internationale studies steeds nagegaan in hoeverre de context voldoende vergelijkbaar is om generalisatie naar de Nederlandse situatie zinvol te maken.

De gevolgde aanpak bestond uit opeenvolgende stappen: het formuleren van zoektermen en inclusie- en exclusiecriteria, het identificeren en screenen van literatuur op titel en abstract, de analyse en beoordeling van de resultaten van de studies, en het systematisch coderen van geselecteerde studies. De analyse is uitgevoerd aan de hand van een vooraf opgesteld codeerschema, waarin zowel onderwijsinhoudelijke kenmerken als organisatorische en pedagogische randvoorwaarden zijn opgenomen.

Bij de synthese van de literatuur is gebruikgemaakt van inzichten uit eerder ontwikkelde modellen van schooleffectiviteit gericht op burgerschap (Coopmans et al., 2020; Scheerens, 2015), om de bevindingen te interpreteren, onderliggende mechanismen te duiden en deze in verband te brengen met de bredere kennisbasis. Het doel daarbij was niet het ontwikkelen van een nieuw verklarend model, maar het expliciteren en verfijnen van bestaande inzichten voor de specifieke context van het mbo. Waar de empirische onderbouwing beperkt of gefragmenteerd bleek, zijn lacunes benoemd en is gebruikgemaakt van aanvullende inzichten uit verwante onderwijssectoren.

Bij de bepaling van de opzet van de studie en de interpretatie van de resultaten is tevens gebruik gemaakt van de expertise van twee deskundigen, met diepgaande kennis van onderzoek naar en de praktijk van burgerschapsonderwijs in het mbo. De raadpleging richtte zich onder meer op een check op het ontbreken van relevante studies en perspectieven, en toetsing van bevindingen en interpretaties.

Relevantie van burgerschapsonderwijs in het mbo

De maatschappelijke urgentie van en politieke aandacht voor burgerschapsonderwijs is de afgelopen jaren toegenomen. In een samenleving die wordt gekenmerkt door toenemende diversiteit, polarisatie en druk op democratische instituties, wordt van burgers verwacht dat zij kunnen deelnemen aan een pluriforme democratische rechtsstaat, bijdragen aan maatschappelijke solidariteit en actief omgaan met maatschappelijke vraagstukken. Voor mbo-studenten, die zich voorbereiden op een loopbaan en maatschappelijke participatie, geldt dit in het bijzonder. Zij vormen een omvangrijke en diverse groep jongeren die vaak minder bereikt wordt via traditionele, meer cognitieve vormen van burgerschapseducatie zoals die in het voortgezet onderwijs worden aangeboden.

De wettelijke opdracht tot bevordering van actief burgerschap en sociale integratie (WEB,

artikel 1.3.5)¹ vormt het huidige kader, terwijl tegelijkertijd aanscherpingen van deze opdracht in voorbereiding zijn. Daarnaast beoogt de overgang van een inspannings- naar resultaatverplichting met examinering vanaf 2026-2027 het burgerschapsonderwijs in het mbo organisatorisch een steviger plek te geven. Uit toezicht en onderzoek blijkt dat veel instellingen nog zoeken naar een onderbouwde, planmatige aanpak die recht doet aan deze vormende opdracht. Daarmee is de vraag actueel welke beïnvloedbare schoolkenmerken daadwerkelijk bijdragen aan de ontwikkeling van burgerschapscompetenties. Inzicht daarin is niet alleen van belang voor de verdere professionalisering van docenten en de inrichting van curricula, maar ook voor de beleidsmatige borging en kwaliteitsmonitoring van burgerschapsonderwijs in het mbo.

Doel en positionering van de review

Hoewel de kennis over de kenmerken van effectief burgerschapsonderwijs in het funderende onderwijs in Nederland en elders in de wereld sinds enkele jaren toeneemt (Geboers et al., 2013; Janmaat & Dijkstra, 2025; Jerome et al., 2024; Slijkhuis et al., 2023; Teegelbeckers et al., 2023) is van kennis over effectieve bevordering van burgerschap in het mbo nog weinig sprake. Eerdere peilingen, zoals Peil.Burgerschap in het basisonderwijs en speciaal onderwijs, en studies van de Inspectie van het Onderwijs bieden waardevolle inzichten, maar zijn niet zonder meer overdraagbaar naar de beroepsgerichte context (Inspectie van het Onderwijs, 2022; 2023).

Het doel van deze reviewstudie is om inzicht te verkrijgen in factoren die samenhangen met de burgerschapscompetenties van studenten in het mbo. De studie brengt samen wat er nationaal en internationaal bekend is over kenmerken van effectief burgerschapsonderwijs in het mbo of vergelijkbare onderwijssectoren. De studie wil bijdragen aan synthese van de thans beschikbare wetenschappelijke kennis, mede als kennisbasis op grond waarvan in het voorgenomen peilingsonderzoek naar bevordering van burgerschap in het mbo keuzes gemaakt kunnen worden over de inrichting van de verzameling van gegevens die nodig zijn om een actueel en dekkend beeld van de stand van zaken te kunnen geven.

De voorliggende review is inhoudelijk verwant aan de eerder door het NRO uitgevoerde reviewstudie over burgerschapsonderwijs in het funderend onderwijs (Nieuwelink et al., 2024), maar richt zich specifiek op de context, kenmerken en randvoorwaarden in het middelbaar beroepsonderwijs. Daarmee vult deze studie een lacune in de huidige kennisbasis over burgerschapsonderwijs, met directe relevantie voor beleid, praktijk en toekomstig onderzoek.

Doelgroep en afbakening van de review

Het middelbaar beroepsonderwijs (mbo) in Nederland kent een heterogene studentenpopulatie van jongeren en jongvolwassenen, doorgaans in de leeftijd van circa 16 tot 25 jaar, die worden opgeleid voor uiteenlopende beroepen op verschillende kwalificatieniveaus. Het mbo omvat

¹ Wet Educatie en Beroepsonderwijs, artikel 1.3.5 (overheid.nl)

meerdere opleidingsniveaus en leerwegen, waaronder de beroepsopleidende leerweg (BOL) en de beroepsbegeleidende leerweg (BBL), en kenmerkt zich door een sterke verbinding met de beroepspraktijk.

In deze reviewstudie wordt burgerschapsonderwijs in het mbo in brede zin beschouwd. Daarbij worden studies meegenomen die betrekking hebben op verschillende onderdelen van het mbo, ongeacht niveau, leerweg of specifieke doelgroep, voor zover deze inzicht bieden in kenmerken van het onderwijs en de relatie daarvan met burgerschapsuitkomsten.

Omdat het Nederlandse mbo geen één-op-één equivalent kent in het buitenland, is bij internationale literatuur gezocht naar onderwijscontexten die functioneel vergelijkbaar zijn, zoals vormen van upper secondary vocational education and training (VET). Bij de selectie van deze studies is steeds beoordeeld in hoeverre de onderwijscontext, doelgroep en institutionele inrichting voldoende aansluiten bij de Nederlandse mbo-situatie, zodat de bevindingen betekenisvol kunnen worden geïnterpreteerd.

Onderzoeksvragen

Tegen deze achtergrond richt deze review zich op het in kaart brengen van de op empirische inzichten gebaseerde kennis uit de (inter)nationale onderzoeksliteratuur over bevordering van burgerschap in het mbo door beantwoording van de volgende vragen:

1. *Welke kenmerken van onderwijs in mbo-instellingen hangen samen met de burgerschapscompetenties van studenten?*

De tweede onderzoeksvraag richt zich specifiek op de condities waaronder burgerschapsonderwijs duurzaam vorm kan krijgen binnen mbo-instellingen:

2. *Welke randvoorwaardelijke (en belemmerende) factoren hangen daarmee samen?*

2. Theoretisch en beleidsmatig kader

Deze reviewstudie bouwt voort op bestaande wettelijke, beleidsmatige en conceptuele kaders voor burgerschap in het middelbaar beroepsonderwijs (mbo), zoals uitgewerkt in de domeinbeschrijving burgerschap van de Inspectie van het Onderwijs (Van Langen et al., 2026). In deze paragraaf wordt dit kader beknopt geschetst, voor zover van belang voor de inbedding van de bevindingen in de praktijk en het beleid rond bevordering van burgerschap in het mbo, gericht op de duiding van de relevantie voor de inrichting van onderzoek naar dit onderwijs.

Typering van het mbo en wettelijke kaders

Het Nederlandse mbo wordt gekenmerkt door een dubbele opdracht: het opleiden tot beroepsuitoefening én het bijdragen aan de brede maatschappelijke en persoonlijke vorming van studenten. Deze combinatie van beroepsgericht en algemeen vormend onderwijs is verankerd in de Wet Educatie en Beroepsonderwijs (WEB), waarin is vastgelegd dat instellingen mede verantwoordelijkheid dragen voor het bevorderen van actief burgerschap en sociale integratie (WEB, art. 1.3.5).² Deze wettelijke burgerschapsopdracht is nader uitgewerkt in beleidsdocumenten van het ministerie van OCW en in curriculumkaders en handreikingen van onder andere SLO, waarin verschillende dimensies van burgerschap en de invulling daarvan in het onderwijs nader worden geconcretiseerd (Ministerie van OCW, 2020, 2022; SLO, 2017, 2021).

Burgerschapscompetenties in het mbo

Binnen deze kaders wordt burgerschap in het mbo opgevat als een samenhang van competenties die studenten in staat stellen om als deelnemer aan de samenleving te functioneren, zowel binnen als buiten de beroepscontext. In lijn met de kwalificatiestructuur van het mbo en de daarin opgenomen eisen aan leeruitkomsten, worden burgerschapscompetenties doorgaans onderscheiden naar kennis, houding en vaardigheden. Het gaat daarbij onder meer om kennis van democratische principes en maatschappelijke vraagstukken, houdingen zoals respect voor diversiteit en verantwoordelijkheid, en vaardigheden zoals oordeelsvorming, dialoog en participatie. Deze driedeling vormt een breed gedeeld uitgangspunt in beleid en onderzoek en biedt een hanteerbaar kader om opbrengsten van burgerschapsonderwijs te beschrijven.

Implicaties voor de afbakening van de reviewstudie

De reviewstudie sluit expliciet aan bij deze driedeling. Bij de selectie en analyse van de literatuur is daarom gezocht naar empirische studies die uitspraken doen over de relatie tussen school- en onderwijskenmerken en uitkomsten op het gebied van burgerschapskennis, -houdingen en -vaardigheden van mbo-studenten (of studenten in vergelijkbare contexten). Studies die uitsluitend normatief, conceptueel of beleidsmatig van aard zijn, of die geen

² Wet Educatie en Beroepsonderwijs, artikel 1.3.5 (overheid.nl)

expliciete koppeling maken tussen onderwijskenmerken en deze uitkomst domeinen, vallen buiten de focus van de review.

Eerder onderzoek en conceptuele uitgangspunten

De review positioneert zich tegen de achtergrond van eerder (inter)nationaal onderzoek naar schooleffectiviteit en burgerschapsonderwijs, waarin factoren als visie, curriculum, didactische aanpak, schoolklimaat, professionaliteit van docenten en monitoring van leerresultaten worden genoemd als mogelijk relevant voor de ontwikkeling van burgerschapscompetenties. Vanwege de nog beperkte kennis over burgerschapsonderwijs in het mbo benutten we de daarin samengebrachte inzichten als conceptueel vertrekpunt voor identificatie van in potentie relevante kenmerken, en voor interpretatie en positionering van de inzichten uit de review in een causaal ordeningsmodel. Op de achtergrond is daarbij tevens aangesloten bij conceptuele uitwerkingen zoals opgenomen in meer algemene beleidskaders, zoals het Reference Framework of Competences for Democratic Culture (Council of Europe, 2018; 2025), dat burgerschapscompetenties uitwerkt in waarden, attitudes, vaardigheden en kennis en richting geeft aan integratie in curriculum en onderwijspraktijk.

Introductie en positionering van het schoolkenmerkenmodel

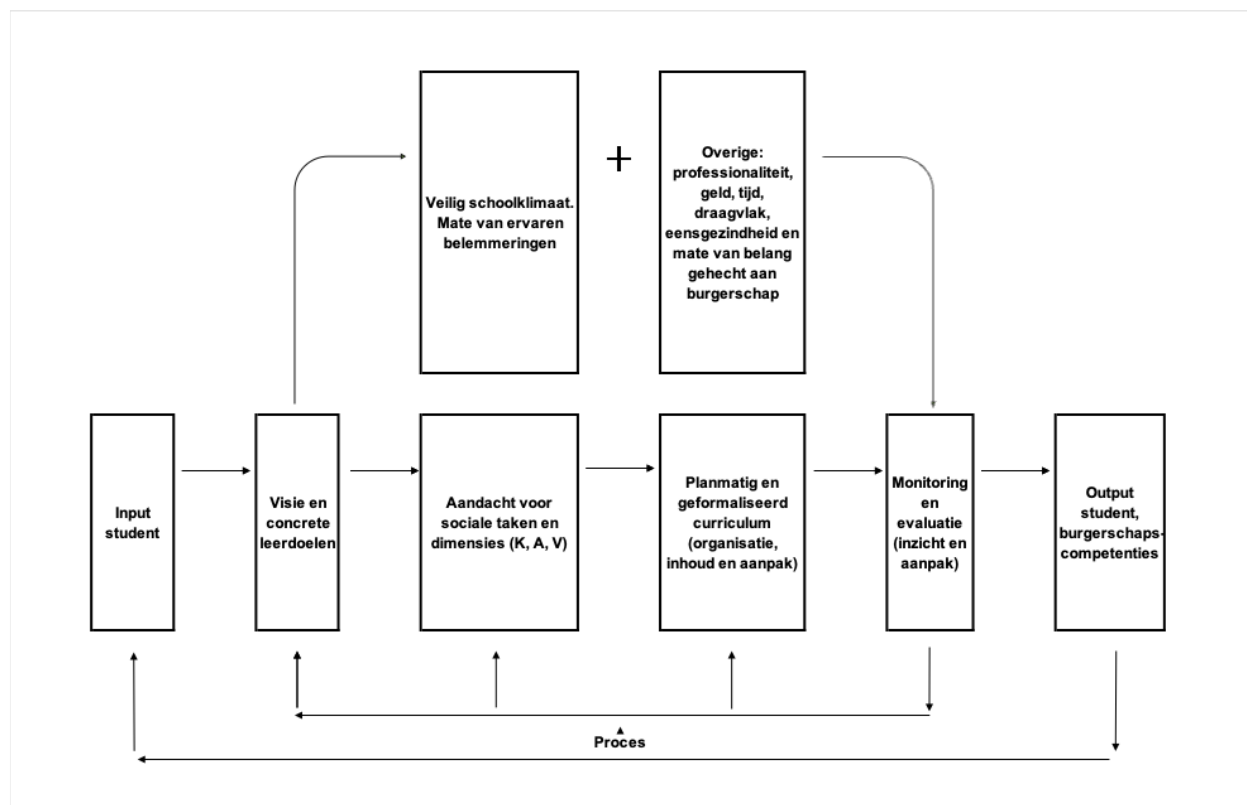
Om de bevindingen uit de geselecteerde literatuur systematisch te kunnen ordenen en synthetiseren, is in deze review gebruikgemaakt van een schoolkenmerkenmodel dat aanknopingspunten biedt voor het begrijpen van verschillen in de kwaliteit en effectiviteit van burgerschapsonderwijs in het mbo. Het model is gebaseerd op inzichten uit schooleffectiviteitsonderzoek en curriculumtheorie, en sluit aan bij eerder empirisch en conceptueel werk waarin wordt verondersteld dat onderwijskenmerken op school- en opleidingsniveau samenhangen met de ontwikkeling van burgerschapscompetenties van studenten (cf. Coopmans et al., 2020; Dijkstra & De la Motte, 2014; Maslowski et al., 2009; Scheerens, 2016).

Het schoolkenmerkenmodel omvat het in samenhang gebrachte geheel van randvoorwaardelijke, input-, proces- en uitkomstkenmerken die, uitgaande van de kennis die voor het funderend onderwijs beschikbaar is, vooralsnog relevant lijken voor de beschrijving van effectieve bevordering van burgerschap in het mbo, waaronder de aanwezigheid van een expliciete visie en doelen ten aanzien van burgerschap, de inrichting van het curriculum, de pedagogisch-didactische aanpak, het school- en klasklimaat, de professionaliteit van docenten en teams, en het inzicht in leerresultaten. In de mbo-context is daarbij nadrukkelijk aandacht voor de beroepsgerichte oriëntatie van het onderwijs, de team- en opleidingsstructuur en de rol van praktijkleren (BPV) als potentiële leeromgeving voor burgerschapsvorming. Deze toespitsing hangt samen met het specifieke karakter van het mbo, waarin leren plaatsvindt in directe relatie tot beroepspraktijken en waarin burgerschapsvorming niet uitsluitend in formele onderwijssettings plaatsvindt, maar ook in contexten zoals stages en werkplekken. In zowel

literatuur als expertinzichten wordt erop gewezen dat juist deze praktijkgerichte leeromgevingen een belangrijke rol kunnen spelen in de ontwikkeling van burgerschapscompetenties, bijvoorbeeld doordat studenten daar geconfronteerd worden met concrete maatschappelijke, ethische en professionele vraagstukken.

Figuur 1 laat een conceptueel ordeningskader zien van de besproken aspecten die mogelijk van belang zijn voor de kwaliteit van burgerschapsonderwijs.

Figuur 1 Conceptueel model onderwijskwaliteitsaspecten burgerschapsonderwijs mbo

3. Methode

Onderzoekopzet primaire literatuurstudie

Binnen dit onderzoek is in de eerste plaats een systematische literatuurstudie uitgevoerd met als doel inzicht te verkrijgen in empirisch onderbouwde verbanden tussen school- en onderwijskenmerken en de ontwikkeling van burgerschapscompetenties van studenten in het mbo.

Zoekstrategie

De literatuur is systematisch gezocht in de internationale wetenschappelijke databanken ERIC, Scopus en Web of Science. De zoekstrategie bestond uit combinaties van trefwoorden gerelateerd aan burgerschap (bijv. *citizenship*, *civic competence*, *civic education*), onderwijssector (bijv. *vocational education*, *senior secondary education*) en school- of onderwijskenmerken (bijv. *school climate*, *curriculum*, *teacher professional development*). De zoekopdrachten zijn beperkt tot peer-reviewed publicaties in het Nederlands of Engels, verschenen in de periode 2015-2026.

Selectieprocedure

De selectie van publicaties vond plaats in meerdere fasen. In de eerste fase zijn alle geïdentificeerde publicaties gescreend op titel en abstract op basis van vooraf vastgestelde inclusie- en exclusiecriteria. Publicaties die op basis hiervan potentieel relevant waren, zijn in de tweede fase volledig beoordeeld. De selectie en beoordeling zijn uitgevoerd door meerdere onderzoekers, waarbij twijfelgevallen gezamenlijk zijn besproken om interpretatieverschillen te beperken.

De literatuursearch werd uitgevoerd conform de PRISMA 2020-richtlijnen. In totaal werden 789 records geïdentificeerd via databanken (ERIC, Scopus en PsycINFO). Na het verwijderen van duplicaten werden 593 records gescreend op titel en abstract, waarvan 437 werden geëxcludeerd. Vervolgens zijn 156 volledige teksten beoordeeld op geschiktheid. Uiteindelijk voldeden zes studies aan alle inclusiecriteria en zijn deze opgenomen in de review. Ter aanvulling is forward citation chasing uitgevoerd op de geïnccludeerde studies. Dit leverde 80 aanvullende records op. Na verwijdering van duplicaten en niet-relevante publicaties bleven zes artikelen over voor full-tekst beoordeling. Geen van deze studies voldeed aan de inclusiecriteria. Aanvullend is binnen de AI-zoektool Elicit en in Google Scholar gezocht naar publicaties, maar geen van de gevonden resultaten voldeed aan de criteria. De resultaten van de aanvullende zoekstrategieën hebben derhalve niet geleid tot extra inclusies, maar versterken wel de conclusie dat empirisch onderzoek naar effectief burgerschapsonderwijs in het mbo schaars is.

Inclusie- en exclusiecriteria

Voor opname in de literatuurstudie moesten publicaties voldoen aan de volgende inclusiecriteria:

- het betreft een peer-reviewed wetenschappelijke publicatie;
- het onderzoek heeft een empirisch karakter (kwantitatief, kwalitatief of mixed methods);
- burgerschapscompetenties (kennis, houding en/of vaardigheden) zijn expliciet geoperationaliseerd en gemeten;
- het onderzoek analyseert school- of onderwijskenmerken in relatie tot deze competenties;
- de doelgroep bestaat uit mbo-studenten of leerlingen in vergelijkbare onderwijscontexten;
- de publicatie is geschreven in het Nederlands of Engels.

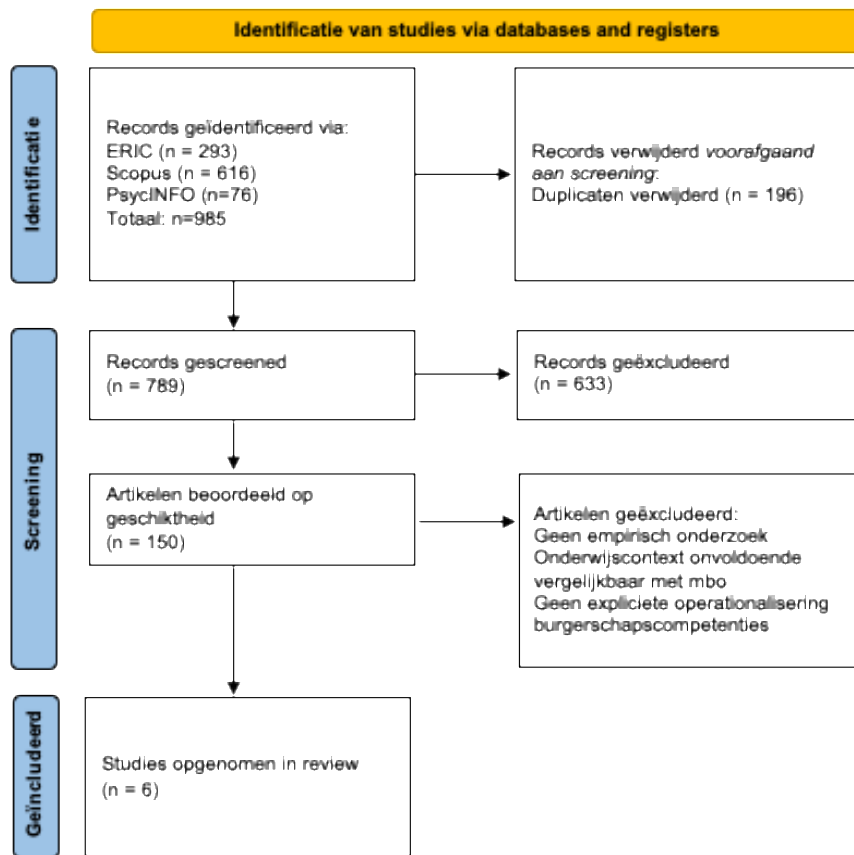
Publicaties zijn uitgesloten wanneer zij uitsluitend theoretisch, normatief of beleidsmatig van aard waren, wanneer burgerschap niet expliciet was geoperationaliseerd, of wanneer de onderzochte onderwijscontext niet vergelijkbaar was met het Nederlandse mbo.

Analyse

De geïnccludeerde studies zijn systematisch geanalyseerd op type onderwijscontext, gehanteerde operationalisaties van burgerschapscompetenties en de onderzochte school- en onderwijskenmerken. De bevindingen zijn thematisch geordend naar relevante kenmerken van de inrichting van burgerschapsonderwijs, waarbij nadrukkelijk is gekeken naar overeenkomsten en verschillen tussen onderwijssectoren. De resultaten worden descriptief gepresenteerd; op basis van de literatuur worden geen causale conclusies getrokken.

PRISMA-flowdiagram

Figuur 2, PRISMA-flowdiagram

Figuur 2 toont het PRISMA-flowdiagram van de systematische literatuurselectie. Het diagram geeft een overzicht van het aantal geïdentificeerde, gescreende, beoordeelde en geïncludeerde studies in de verschillende fasen van de review.

Aanvullende cirkels

Omdat de toepassing van strenge inclusiecriteria heeft geleid tot een beperkte kernset van empirische studies, is in deze review gekozen voor een aanvullende verbreding van de literatuurselectie. Deze verbreding is expliciet en systematisch vormgegeven in de vorm van concentrische ‘cirkels’ rond de kern van geïncludeerde studies. Naast de kernstudies - empirisch, mbo-gericht en met een expliciete relatie tussen school- of onderwijskenmerken en burgerschapsuitkomsten - is in een tweede cirkel gekeken naar mbo-relevante studies die weliswaar niet aan alle criteria voldoen, maar wel inzicht bieden in onderliggende mechanismen, didactische praktijken, implementatievraagstukken en vormen van participatie. In een derde cirkel is aanvullend gebruikgemaakt van onderzoek uit het voortgezet onderwijs en het vmbo,

waar empirische evidentie over vergelijkbare onderwijskenmerken beschikbaar is. Deze studies zijn nadrukkelijk niet gelijkgesteld aan de kernstudies, maar dienen als contextuele en theoretische aanvulling. Op deze manier wordt recht gedaan aan de empirische schaarste in het mbo, terwijl tegelijkertijd transparant wordt gerapporteerd over de reikwijdte en beperkingen van de beschikbare kennisbasis.

Rol van expertconsultatie

Ter ondersteuning en validatie van de bevindingen uit de literatuurreview is gebruikgemaakt van expertconsultatie. Deze had een aanvullend en verkennend karakter en was gericht op het toetsen van interpretaties, het duiden van lacunes in de literatuur en het versterken van de aansluiting bij beleid en praktijk in het mbo. In dit kader is gesproken met een beleidsmedewerker van het Expertisepunt Burgerschap mbo, die vanuit zijn overzicht van het veld kon reflecteren op de beschikbaarheid van empirische en grijze literatuur, structurele randvoorwaarden en actuele beleidsontwikkelingen. Daarnaast is een inhoudelijk deskundige onderzoeker geraadpleegd met specifieke expertise op het terrein van burgerschap in het mbo, met als doel de theoretische duiding en conceptuele samenhang van de bevindingen te bespreken. De expertconsultaties zijn niet gebruikt om nieuwe empirische gegevens te genereren, maar om de interpretatie van de literatuur te contextualiseren, te toetsen en te verdiepen. De inzichten uit deze gesprekken zijn expliciet betrokken bij de beantwoording van de onderzoeksvragen en bij de inzet van het schoolkenmerkenmodel als ordenend raamwerk.

4. Effectieve kenmerken van burgerschapsonderwijs

In dit hoofdstuk worden de kernbevindingen uit de geselecteerde empirische studies samengebracht en systematisch geordend, met als doel inzicht te bieden in welke onderwijs- en schoolkenmerken samenhangen met de ontwikkeling van burgerschapscompetenties bij mbo-studenten.

Kernbevindingen per studie

De Groot, I., & Opdenakker, M.-C. (2025) - Journal of Vocational Education & Training.

Descriptieve en mixed-method studie (pre-post survey + focusgroepen) in één groot VET-instituut (economics studenten). Het burgerschapsprogramma (gericht op politieke effectiviteit) hangt samen met een significante toename in individuele politieke effectiviteit en collectieve civiele effectiviteit; de analyses wijzen daarnaast op mogelijke doorwerking naar zelfeffectiviteit in andere domeinen (studie/werk).

Graf, E., Stempfer, L., Muis, K. R., & Goetz, T. (2024) - Learning and Instruction.

Kwantitatieve studie bij 1162 leerlingen in beroepsscholen (klassen 10-13), geanalyseerd met multilevel regressieanalyse. Een opener klasklimaat tijdens gesprekken over politieke en sociale kwesties hangt samen met meer 'enjoyment' en met minder angst en verveling. 'Enjoyment' hangt positief samen met politieke kennis; negatieve emoties hangen negatief samen met kennis. Activerende emoties (enjoyment, schaamte, angst) hangen positief samen met intentie tot politieke participatie. 'Enjoyment' medieert op leerlingniveau de relatie tussen open klasklimaat en participatie-intentie.

Coopmans, M., Van der Veen, I., & Daas, R. (2024) - Citizenship, Social and Economics Education.

Vragenlijstonderzoek (2021) onder 350 Nederlandse mbo-studenten, geanalyseerd met een structureel model met multilevelcorrectie. Attitudes rond 'societal awareness' en 'sound opinion forming' hangen samen met ervaren curriculuminhoud, openheid van het klasklimaat, docent-autonomie/structuur en de intrinsieke waarde van de ervaren burgerschapslessen. De intrinsieke waarde is het meest consistent geassocieerd met beide uitkomstmaten; klasklimaat speelt een kleinere rol.

Andersson, K. (2015) - Scandinavian Journal of Educational Research.

Drie experimentele studies, uitgevoerd op drie Zweedse upper secondary schools: één academisch (n=103) en twee met beroepsopleidingen (n=126), waarin met vragenlijstonderzoek en t-toetsing effecten van 'deliberative teaching' op burgerschapscompetenties van 16-19-jarigen werden nagegaan. Studenten in beroepsopleidingen die deelnamen aan deliberatief onderwijs hadden een hogere politieke efficacy, bereidheid tot politieke participatie en

conversatievaardigheden dan studenten die niet-deliberatief onderwijs kregen. Dergelijke effecten waren er niet in de academic tracks.

Sohl & Arensmeier (2015) - Research papers in Education.

Multivariate variantie analyses op longitudinale surveygegevens (cohortdata) van ruim 1100 studenten van drie Zweedse upper secondary schools. Studenten in academische en beroepsgerichte opleidingen werden vergeleken en daarbinnen studenten met ondersteunende en minder ondersteunende schoolervaringen. Leerlingen in beroepsopleidingen met positieve ervaringen op het gebied van deliberatie, engaged teaching en schoolklimaat lieten een groei in political efficacy zien, terwijl beroepsleerlingen zonder dergelijke ondersteunende ervaringen deze ontwikkeling niet lieten zien. Het gaat hierbij echter om systematische patronen in absolute gemiddelden, niet om significante verschillen.

Rönnlund, M., Ledman, K., Nylund, M., & Rosvall, P. Å. (2019) - Scandinavian Journal of Educational Research.

Een kleinschalig kwalitatief onderzoek in Zweden onder ongeveer tachtig 15- en 16-jarige leerlingen in het beroepsonderwijs onderzoekt hoe kritisch denken vorm krijgt in de onderwijspraktijk (Rönnlund et al., 2019). De studie laat zien dat in opleidingen met een sterke focus op praktische vaardigheden weinig expliciete aandacht is voor kritisch denken. Wanneer dit wel voorkomt, richt het zich vooral op persoonlijke ervaringen en directe praktijksituaties van leerlingen. Reflectie op systeemniveau of op de wenselijkheid van bestaande structuren komt nauwelijks aan bod. De auteurs veronderstellen dat meer contextoverstijgende, ‘verticale’ reflectie beter kan bijdragen aan kritisch-democratisch burgerschap, maar toetsen deze aanname niet empirisch.

Figuur 3. Overzicht van kernstudies naar onderwijs- en schoolkenmerken in relatie tot burgerschapscompetenties in het mbo en verwante VET-contexten.

Studie	Context	Design	Focus burgerschap	Hoofdbevinding (beknopt)	Indicatie empirische onderbouwing
De Groot & Opdenakker (2025)	Mbo (VET, NL)	Mixed methods (pre-post + focusgroepen)	Politieke (zelf)effectiviteit	Programma hangt samen met toename in politieke en civiele effectiviteit; verschillen tussen studentgroepen.	Verkenkend-indicatief
Graf et al. (2024)	Beroepsgericht vo Klassen 10-13 (Duitsland)	Kwantitatief, multilevel	Kennis, participatie-intentie	Open klaslimaat → positieve leeremoties → participatie-intentie.	Consistent (mediatiemodel)
Coopmans et al. (2024)	Mbo (NL)	Survey, multilevel	Kritisch-democratische houdingen	Ervaren relevantie en intrinsieke waarde van burgerschapsonderwijs sterkst geassocieerd met burgerschapswaarden.	Consistent (correlationeel)
Andersson (2015)	VET (Zweden)	Quasi-experimenteel	Democratische houdingen	Deliberatieve didactiek hangt samen met hogere politieke efficacy in VET.	Richtinggevend (quasi-experimenteel, beperkte schaal)
Sohl & Arensmeier (2015)	Upper secondary VET (Zweden)	Longitudinale survey	Politieke efficacy	Participatief schoolklimaat hangt sterker samen met politieke efficacy bij leerlingen uit lagere SES-contexten.	Beperkt-longitudinaal
Rönnlund et al. (2019)	VET (Zweden)	Kwalitatief	Kritisch denken	Kritisch-democratische reflectie in beroepsonderwijs blijft vaak contextgebonden.	Verkenkend (kwalitatief)

Toelichting: De kolom *Indicatie empirische onderbouwing* geeft een globale inschatting van de sterkte van de empirische basis van de bevindingen in de betreffende studie, op basis van het onderzoeksdesign, de analysemethode en de mate waarin uitspraken over samenhang of mogelijke effecten kunnen worden gedaan. Deze kwalificatie is indicatief en dient uitsluitend ter duiding van de aard van de beschikbare evidentie; er worden geen causale conclusies uit afgeleid.

Overall beeld

De resultaten van het literatuuronderzoek, waarvan de opzet hiervoor is besproken, leiden tot de conclusie dat er slechts een beperkt aantal studies beschikbaar is waarin op basis van empirische gegevens wordt gerapporteerd over de relatie tussen school- en onderwijskenmerken en de burgerschapscompetenties van studenten in het mbo. Eveneens is er weinig empirische kennis beschikbaar over deze school- en onderwijskenmerken als zodanig, hun determinanten en de samenhang tussen verschillende kenmerken. Ook bij verbreding van de scope blijkt dat onderzoek naar burgerschap in het mbo schaars is en dat veel studies slechts indirect relevant zijn, doordat zij variabelen onderzoeken die met enige interpretatie aan burgerschap kunnen worden gerelateerd of hoogstens als mogelijke voorspellers van burgerschapswaarden kunnen worden beschouwd. Wanneer de focus wordt verlegd naar andere onderwijssectoren, met name het voortgezet onderwijs, zijn wel - zij het beperkt - empirische studies beschikbaar die inzicht

bieden in de relatie tussen burgerschapsonderwijs en burgerschapscompetenties. Binnen deze beperkte empirische basis laten de geselecteerde kernstudies voor het mbo wel een consistent inhoudelijk patroon zien. Zij maken duidelijk dat de ontwikkeling van burgerschapscompetenties bij mbo-studenten niet los kan worden gezien van de wijze waarop het onderwijs wordt ingericht en ervaren. Niet zozeer het formele of bedoelde curriculum blijkt doorslaggevend, maar vooral de door studenten ervaren leeromgeving en de betekenis die zij toekennen aan burgerschapsonderwijs. Deze ervaren dimensies - waaronder de ervaren relevantie, het pedagogisch klimaat en de didactische benadering van docenten - fungeren als plausibele schakels tussen onderwijskenmerken en burgerschapsuitkomsten. Daarmee bieden de beschikbare studies, ondanks hun beperkingen in aantal en ontwerp, richtinggevende aanwijzingen voor het begrijpen van hoe onderwijskenmerken in het mbo samenhangen met burgerschapscompetenties, terwijl zij tegelijkertijd de lacunes in de huidige kennisbasis scherp zichtbaar maken.

Vanwege de beperkte omvang van de beschikbare empirische literatuur is in deze review gewerkt met een gelaagde benadering van de literatuur in de vorm van concentrische 'cirkels', zoals nader uitgewerkt in de methode.

Eerste cirkel: school- en onderwijskenmerken en burgerschapscompetenties in het mbo

Een eerste terugkerend thema betreft het belang van betekenisgeving en ervaren relevantie als onderwijskenmerk. In de studie naar self-efficacy en politieke effectiviteit van mbo-studenten (De Groot & Opdenakker, 2025) blijkt dat een burgerschapsprogramma vooral effect heeft wanneer studenten het onderwijs als persoonlijk en maatschappelijk relevant ervaren. Vanuit het perspectief van het schoolkenmerkenmodel wijst dit op het belang van een curriculum en didactische aanpak die aansluiten bij de leefwereld en maatschappelijke ervaringen van studenten. De interventie hangt samen met significante groei in individuele politieke zelfeffectiviteit en collectieve civiele effectiviteit, met aanwijzingen voor spill-overeffecten naar andere domeinen van zelfeffectiviteit. Deze effecten zijn echter niet uniform: verschillen naar achtergrondkenmerken zoals gender, thuistaal en opleidingsniveau van ouders wijzen erop dat burgerschapsonderwijs niet vanzelfsprekend compenserend werkt. Dit suggereert dat de mate waarin onderwijsinhoud en didactiek aansluiten bij diverse studentgroepen een relevante onderwijsconditie vormt binnen het schoolkenmerkenmodel. Een tweede samenhangend patroon betreft de rol van de leeromgeving en het pedagogisch klimaat als schoolkenmerk.

De multilevelstudie naar klasemoties in burgerschapsonderwijs (Graf et al., 2024) laat zien dat een open en veilig klasklimaat als pedagogisch schoolkenmerk, waarin ruimte is voor het bespreken van maatschappelijke en politieke vraagstukken, samenhangt met gunstigere leeremoties (meer plezier, minder angst en verveling). Deze emoties blijken op hun beurt samen te hangen met zowel cognitieve uitkomsten (politieke kennis) als participatieve uitkomsten (intenties tot politieke participatie). Binnen het perspectief van het schoolkenmerkenmodel

wijst dit op het belang van een pedagogische leeromgeving waarin deliberatie en open interactie worden gefaciliteerd. In dit verband fungeert met name plezier als mediator tussen een open klasklimaat en participatie-intenties, wat zichtbaar maakt dat effecten van onderwijs- en schoolkenmerken niet alleen direct verlopen, maar ook via affectieve processen in de leeromgeving.

De studie van Coopmans en collega's (2024) verdiept dit beeld door expliciet te kijken naar kritisch-democratische burgerschapshoudingen in het mbo. In hun structurele model blijkt vooral de ervaren intrinsieke waarde van burgerschapsonderwijs - de mate waarin studenten het onderwijs interessant en relevant achten voor hun toekomst en beroep - sterk samen te hangen met maatschappelijke betrokkenheid en onderbouwde meningsvorming. Vanuit het perspectief van het schoolkenmerkenmodel wijst dit op het belang van curriculumkenmerken en didactische vormgeving die voor studenten betekenisvol en toekomstgericht zijn. Daarnaast blijken docentkenmerken, met name een didactische stijl die autonomie ondersteunt in combinatie met duidelijke structuur, positief samen te hangen met burgerschapsuitkomsten. Een open klasklimaat als pedagogisch schoolkenmerk speelt hierbij vooral een indirecte rol via de ervaren kwaliteit en betekenis van het curriculum. Opvallend is dat organisatorische keuzes in de inrichting van het onderwijs, zoals de vorm waarin burgerschapsonderwijs wordt aangeboden, minder verklarende kracht hebben dan deze meer kwalitatieve onderwijs- en schoolkenmerken.

Een vierde studie is die van Andersson (2015), die in een quasi-experimenteel ontwerp onderzoekt wat de effecten zijn van deliberative teaching op democratische deugden van leerlingen. In deze aanpak staan gestructureerde klassikale discussies over maatschappelijke en politieke vraagstukken centraal, waarbij leerlingen actief worden uitgenodigd om verschillende perspectieven te verkennen en argumenten te wegen. De resultaten laten zien dat deelname aan deliberatief ingerichte lessen samenhangt met sterkere democratische houdingen, waaronder tolerantie, bereidheid tot dialoog en respect voor afwijkende standpunten. Vanuit het perspectief van het schoolkenmerkenmodel wijst deze studie op het belang van didactische en pedagogische kenmerken van het onderwijs op klasniveau, met name de wijze waarop interactie, deliberatie en perspectiefwisseling in de lespraktijk worden georganiseerd. Daarmee onderstreept de studie dat niet zozeer de aanwezigheid van burgerschapsonderwijs als zodanig bepalend is voor burgerschapsuitkomsten, maar vooral de didactische vormgeving van interactie en discussie binnen de leeromgeving.

Daarnaast biedt de studie van Sohl en Arensmeier (2015) inzicht in de mogelijke compenserende rol van scholen ten aanzien van de politieke zelfeffectiviteit van jongeren. Deze rol komt tot uiting in verschillen tussen leerlingen in algemeen vormend onderwijs en beroepsonderwijs, waarbij het beroepsonderwijs wordt opgevat als een context met gemiddeld lagere sociaal-economische status (SES) en het algemeen vormend onderwijs als een context met gemiddeld hogere SES. Op basis van surveydata onder Zweedse leerlingen analyseren zij in hoeverre schoolkenmerken, zoals een open klasklimaat, participatiemogelijkheden en ervaren

rechtvaardigheid binnen de school, samenhangen met politieke zelfeffectiviteit, in het bijzonder bij leerlingen uit minder gunstige sociaaleconomische milieus. De bevindingen wijzen erop dat scholen onder bepaalde condities een gedeeltelijk compenserende functie kunnen vervullen: leerlingen met minder politiek kapitaal van huis uit profiteren relatief sterker van een open en participatieve leeromgeving als pedagogisch schoolkenmerk. Tegelijkertijd blijkt ook hier dat deze effecten niet automatisch optreden, maar afhankelijk zijn van een consistente en doelgerichte inrichting van pedagogische en didactische praktijken binnen de school.

Een andere (kleinschalige) Zweedse studie onder circa tachtig 15- en 16-jarige leerlingen in zes klassen op vijf scholen voor beroepsonderwijs richt zich op situaties waarin aandacht wordt besteed aan kritisch denken (Rönnlund et al., 2019). De studie laat zien dat momenten waarin in het beroepsonderwijs ruimte is voor dialoog, kritisch bevragen en het bespreken van maatschappelijke kwesties samenhangen met meer kritisch bewustzijn, grotere betrokkenheid en een actievere leerhouding bij leerlingen. Deze uitkomsten ontstaan vooral in concrete klassikale interacties en minder vanuit formele curriculumdoelen; zij blijken sterk afhankelijk van pedagogische keuzes van docenten en de mate van openheid in het klasklimaat. Tegelijkertijd concluderen de onderzoekers, op basis van kwalitatief onderzoek in de sectoren transport, gezondheid en welzijn, dat kritische denkvaardigheden binnen beroepsgerichte opleidingen over het algemeen beperkt aandacht krijgen. Waar dit wel gebeurt, gaat het vooral om vormen van kritisch denken die zijn ingebed in persoonlijke ervaringen, interacties met anderen en bredere perspectieven op de eigen beroepspraktijk. Reflectie richt zich daarbij primair op de verhouding van de leerling tot de praktijksituatie, terwijl kritische reflectie op de inrichting of wenselijkheid van het bredere systeem minder voorkomt. De onderzoekers veronderstellen dat zogeheten verticale discourses – waarin meer abstracte, contextoverstijgende reflectie centraal staat – sterker kunnen bijdragen aan kritisch-democratisch burgerschap dan horizontale, contextgebonden reflectie. Hoewel wordt gesuggereerd dat een samenspel van didactische en pedagogische mechanismen, methoden en leerstofinhoud van invloed is op de aandacht voor kritische denkvaardigheden, blijft een nadere empirische toetsing hiervan achterwege; ook mogelijke verschillen tussen typen opleidingen worden niet afzonderlijk onderzocht. Vanuit het perspectief van het schoolkenmerkenmodel wijst deze studie daarmee vooral op het belang van didactische en pedagogische kenmerken van het onderwijs op klasniveau, zoals de mate waarin docenten ruimte creëren voor dialoog, kritische reflectie en maatschappelijke betekenisgeving binnen de beroepsgerichte leercontext.

Gezamenlijk laten de besproken studies zien hoe de ervaren leeromgeving en betekenisgeving concreet vorm krijgen in onderwijspraktijken, en welke specifieke onderwijskenmerken daarbij een rol spelen. Met name op klas- en curriculumniveau worden consistente aanwijzingen gevonden voor het belang van (a) docentdidactiek die autonomie ondersteunt en deliberatieve interactie stimuleert, (b) een open en veilig pedagogisch klimaat waarin maatschappelijke en politieke kwesties expliciet besproken worden, en (c) concrete mogelijkheden voor participatie,

dialogoog en inspraak. Deze kenmerken hangen vooral samen met uitkomsten op het vlak van houding, politieke zelfeffectiviteit, kritisch-democratische oriëntaties en participatiebereidheid; effecten op kennis en vaardigheden worden minder expliciet en minder consistent gerapporteerd. Daarnaast laten enkele studies voorzichtige aanwijzingen zien dat scholen onder specifieke voorwaarden kunnen bijdragen aan het verkleinen van verschillen tussen leerlingen met uiteenlopende uitgangsposities. Deze mogelijke compenserende werking lijkt samen te hangen met doelgerichte didactische keuzes, zoals het expliciet waarderen van uiteenlopende perspectieven, het structureren van dialoog en het creëren van betekenisvolle participatiemogelijkheden. Tegelijkertijd maakt vooral onderzoek in het mbo zichtbaar dat kritisch-democratische competenties zich vaak beperken tot contextgebonden en persoonlijk georiënteerde vormen van reflectie, terwijl systemischer en meer abstract kritisch denken minder vanzelfsprekend wordt gestimuleerd. De in de besproken studies geïdentificeerde onderwijskenmerken sluiten daarmee in belangrijke mate aan bij de dimensies van het eerder geïntroduceerde schoolkenmerkenmodel, waarin onder meer pedagogisch-didactische aanpak, klasklimaat, curriculumpraktijken en participatiemogelijkheden centraal staan.

Gezien de beperkte omvang van de beschikbare mbo-literatuur wordt in de volgende paragraaf eerst gekeken naar een tweede cirkel van studies die weliswaar niet aan alle inclusiecriteria voldoen, maar wel inzicht bieden in onderliggende mechanismen van burgerschapsleerprocessen in beroepsgerichte contexten.

[Tweede cirkel: verbreding, inzicht in onderliggende mechanismen](#)

Omdat het aantal empirische kernstudies in het mbo beperkt is, is in deze review aanvullend gekeken naar studies die weliswaar niet voldoen aan alle inclusiecriteria, maar wel inzicht bieden in onderliggende mechanismen van burgerschapsonderwijs. Met name kwalitatieve onderzoeken naar participatie, student voice en pedagogische interactie leveren relevante aanknopingspunten voor het begrijpen van hoe burgerschapsleerprocessen in beroepsgerichte contexten vorm krijgen.

Twee recente kwalitatieve studies van Geurts en collega's bieden verdiepend inzicht in de rol van studentparticipatie binnen het mbo. In een participatory action research-studie naar gezamenlijke curriculumontwikkeling (Geurts et al., 2025) laten de auteurs zien dat actieve betrokkenheid van studenten bij de vormgeving van burgerschapsonderwijs bijdraagt aan gevoelens van eigenaarschap, wederzijds vertrouwen en erkenning binnen de leeromgeving. Tegelijkertijd maken zij duidelijk dat dergelijke processen sterk afhankelijk zijn van schoolbrede randvoorwaarden, zoals steun vanuit de schoolleiding, beschikbare tijd en professionele ruimte voor docenten om dialogisch en experimenteel te werken. In een verwante studie (Geurts et al., 2023) wordt zichtbaar hoe onderhandelingen tussen docenten en studenten over curriculuminhoud en -vorm niet alleen leiden tot inhoudelijke aanpassingen, maar ook tot verschuivingen in professionele opvattingen van docenten over zeggenschap en pedagogische

relaties. Deze processen dragen bij aan een opener en meer deliberatief pedagogisch klimaat, maar roepen ook spanningen op wanneer institutionele kaders en organisatorische routines weinig ruimte laten voor participatie. Hoewel deze studies geen uitspraken doen over causale effecten op specifieke burgerschapscompetenties, maken zij wel zichtbaar welke onderwijs- en schoolkenmerken betekenisvolle leerprocessen in het mbo ondersteunen. Met name de structurele verankering van studentparticipatie, professionele ruimte voor docenten en actieve ondersteuning door schoolleiding komen naar voren als cruciale voorwaarden voor burgerschapsonderwijs waarin democratische waarden niet alleen worden onderwezen, maar ook daadwerkelijk worden geoefend. Daarmee zijn deze studies relevant voor het schoolkenmerkenmodel in deze review, in het bijzonder voor de dimensies pedagogisch klimaat, curriculumontwikkeling en professionele cultuur.

In het verlengde hiervan biedt het proefschrift van Tielman (2023) inzicht in de wijze waarop docenten in het mbo omgaan met diversiteit en normatieve spanningen in de onderwijspraktijk, en welke implicaties dit heeft voor de vormgeving van burgerschapsrelevante leerprocessen. Op basis van kwalitatief onderzoek laat Tielman zien dat docenten regelmatig te maken hebben met zogenoemde ‘value-based tensions’, bijvoorbeeld rond culturele diversiteit, normen en maatschappelijke vraagstukken. De manier waarop docenten deze spanningen herkennen, interpreteren en pedagogisch hanteren, blijkt van invloed op de ruimte die ontstaat voor dialoog, perspectiefwisseling en het bespreken van maatschappelijke thema’s in de klas. Hoewel het onderzoek zich niet expliciet richt op burgerschapscompetenties van studenten, maakt het zichtbaar dat burgerschapsvorming mede vorm krijgt in de wijze waarop docenten omgaan met normatieve vraagstukken in de dagelijkse onderwijspraktijk. Daarmee biedt de studie indirect inzicht in onderliggende pedagogisch-didactische mechanismen die van belang kunnen zijn voor burgerschapsonderwijs in het mbo, met name in relatie tot het klasklimaat, professionele handelingsruimte en de omgang met diversiteit.

Aanvullend kan worden gewezen op een Italiaanse studie van Tzankova, Albanesi en Cicognani (2021), waarin wordt onderzocht welke waargenomen schoolkenmerken samenhangen met civiele betrokkenheid van leerlingen in het voortgezet onderwijs, waaronder ook technische en beroepsgerichte opleidingen. De resultaten laten zien dat vooral een ondersteunend klasklimaat, ervaren ruimte voor participatie en positieve relaties met docenten samenhangen met hogere niveaus van civiele betrokkenheid. Formele curriculumkenmerken en schooltype blijken daarbij minder bepalend dan de wijze waarop leerlingen de pedagogische en sociale leeromgeving ervaren. Hoewel deze studie niet specifiek op het mbo is gericht, sluiten de bevindingen aan bij patronen uit de kernstudies, waarin eveneens het belang van ervaren onderwijspraktijken centraal staat.

In dezelfde lijn laat een longitudinale Belgische studie van Dassonneville et al. (2012) zien dat participatieve vormen van burgerschapsonderwijs samenhangen met veranderingen in politieke attitudes en betrokkenheid bij laat-adolescenten. Hoewel deze studie niet is uitgevoerd in het

mbo en dateert van vóór 2015, onderstreept zij het belang van actieve leerervaringen en participatie voor burgerschapsuitkomsten bij een vergelijkbare leeftijdsgroep.

Daarnaast rapporteert een exploratieve Duitse VET-studie van Gerholz (2019) dat service learning-projecten binnen het beroepsonderwijs kunnen bijdragen aan het ontwikkelen van maatschappelijke verantwoordelijkheid bij studenten. De studie biedt geen robuuste effectschattingen, maar illustreert wel hoe burgerschapsonderwijs kan worden vormgegeven op een manier die aansluit bij het beroepsgerichte karakter van het mbo, en hoe didactische keuzes rond participatie en maatschappelijke relevantie leerprocessen kunnen versterken.

Evenzo laten recente studies uit het Scandinavische beroepsonderwijs zien dat niet alleen pedagogisch-didactische kenmerken, maar ook de inrichting van het curriculum van belang is voor burgerschapsonderwijs. Zo laten Knekta et al. (2025) zien dat studenten in het beroepsonderwijs burgerschapsonderwijs over het algemeen als belangrijk beschouwen, maar dat hun verwachtingen ten aanzien van toekomstige maatschappelijke en politieke participatie sterk uiteenlopen. Opvallend is dat deze verschillen slechts in beperkte mate samenhangen met verschillen tussen opleidingen. Dit wijst erop dat een positieve waardering van burgerschapsonderwijs niet automatisch gepaard gaat met hoge participatieverwachtingen, en dat dergelijke verwachtingen maar beperkt verklaard worden door kenmerken van onderwijsprogramma's. Aanvullend laat Ekström (2026) zien dat de integratie van burgerschap in het beroepsonderwijs gepaard gaat met spanningen tussen beroepsgerichtheid en algemene vorming. In de praktijk krijgt burgerschap daarbij vaak invulling in termen van voorbereiding op de rol als werknemer, bijvoorbeeld gericht op verantwoordelijkheid op de werkvloer en samenwerking. Tegelijkertijd lijkt de aandacht voor bredere democratische vorming - zoals politieke kennis, maatschappelijke reflectie en participatie - onder druk te staan. Deze studie maakt zichtbaar dat curriculumkeuzes niet neutraal zijn, maar mede bepalen welke vormen van burgerschapsvorming worden gestimuleerd en welke minder tot ontwikkeling komen.

Tot slot biedt een Zweedse kwalitatieve studie van Hjelmér en Rosvall (2017) inzicht in vormen van 'geleefde democratie' binnen het vakonderwijs in diverse programma's van het upper secondary education, waaronder beroepsgerichte trajecten. De studie laat zien hoe inspraak, dialoog en ervaren rechtvaardigheid in klasinteracties bijdragen aan democratische leerervaringen van leerlingen. Tegelijkertijd richt het onderzoek zich primair op pedagogische processen binnen vakonderwijs en niet op burgerschapsonderwijs als afzonderlijk domein. Bovendien ontbreekt een expliciete operationalisering van burgerschapscompetenties en een directe analyse van relaties tussen onderwijs- of schoolkenmerken en uitkomsten. Om die redenen is deze studie, evenals die van Geurts en Tzankova et al. (2021), niet opgenomen in de kernselectie, maar wel benut als conceptuele en contextuele verdieping van mechanismen rond participatie en democratische leerervaringen in het beroepsonderwijs.

Gezamenlijk bieden deze studies geen directe evidentie voor effecten van specifieke onderwijskenmerken op burgerschapscompetenties in het mbo, maar zij leveren wel belangrijke

aanwijzingen voor de mechanismen waarlangs dergelijke effecten tot stand kunnen komen. Met name participatieve onderwijspraktijken, student voice, een open pedagogisch klimaat en betekenisvolle maatschappelijke leerervaringen komen naar voren als factoren die betrokkenheid, eigenaarschap en democratische leerervaringen van studenten kunnen versterken. Tegelijkertijd maken deze studies zichtbaar dat dergelijke processen sterk afhankelijk zijn van contextuele randvoorwaarden, zoals professionele ruimte voor docenten, organisatorische ondersteuning en de mate waarin participatie daadwerkelijk in het curriculum en de onderwijspraktijk wordt verankerd. Daarmee bieden zij een inhoudelijke verdieping van de bevindingen uit de kernstudies en dragen zij bij aan een beter begrip van de onderliggende onderwijsmechanismen die van belang kunnen zijn voor burgerschapsonderwijs in beroepsgerichte contexten. Om het beperkte aantal mbo-studies verder te contextualiseren, wordt in de volgende paragraaf gekeken naar empirische bevindingen uit het voortgezet onderwijs, waar een omvangrijkere onderzoekstraditie bestaat rond burgerschapsonderwijs en de rol van onderwijs- en schoolkenmerken.

Derde cirkel: school- en onderwijskenmerken en burgerschapscompetenties in het vo

In deze derde cirkel wordt daarom gekeken naar onderzoek uit het voortgezet onderwijs, om na te gaan in hoeverre daar aanwijzingen worden gevonden voor school- en onderwijskenmerken die mogelijk ook voor het mbo relevant zijn.

Een onderzoek in Vlaanderen naar ruim vierduizend laatstejaars leerlingen in het Vlaamse voortgezet onderwijs op circa tweehonderd scholen, richt zich op onder meer de relatie tussen schooltype en politiek zelfvertrouwen (Matthieu & Junius, 2024). De verwachting is dat de leerervaringen van leerlingen in het burgerschapsonderwijs, een open klasklimaat en deelname aan burgerschapsactiviteiten op school van belang zijn voor de verklaring van verschillen in politiek zelfvertrouwen. Uit de uitgevoerde multilevel regressie analyses blijkt dat naast de schoolkenmerken leerervaringen, klasklimaat en deelname aan burgerschapsactiviteiten, ook schooltype van invloed is. Hoewel leerlingen in alle schooltypen profijt hebben van genoemde onderwijskernmerken, is dat in het technisch (TSO) en beroepsonderwijs (BSO) minder het geval dan leerlingen in het algemeen vormend onderwijs (ASO). Daarbij spelen met name leerervaringen en deelname aan burgerschapsactiviteiten een rol. De analyses lijken bovendien uit te wijzen dat de invloed van schoolkenmerken op het verkleinen van verschillen tussen leerlingen zich met name in het algemeen vormend onderwijs voordoet, en niet in het technisch en beroepsonderwijs. Het gaat niet om verschillen tussen schooltypen (ASO vs. TSO/BSO), maar om verschillen tussen leerlingen binnen schooltypen, met name verschillen in politiek zelfvertrouwen samenhangend met verschillen in sociale en culturele achtergrond (bijv. SES, opleidingsniveau ouders, taal- en cultureel kapitaal). De gevonden schooltypeverschillen wijzen niet op andere werkzame onderwijsmechanismen, maar laten zien dat dezelfde

onderwijskenmerken in verschillende schoolcontexten ongelijk uitwerken. Dit onderstreept dat de effectiviteit van burgerschapsonderwijs contextafhankelijk is en dat bevindingen uit het algemeen vormend onderwijs niet één-op-één kunnen worden vertaald naar technisch en beroepsgericht onderwijs. Met name leerervaringen en deelname aan burgerschapsactiviteiten dragen hieraan bij, niet omdat deze elementen inhoudelijk verschillen, maar omdat zij in het technisch en beroepsonderwijs onder minder gunstige contextuele condities tot stand komen. Schooltype fungeert daarmee als modererende factor die beïnvloedt in hoeverre onderwijskenmerken als betekenisvol en samenhangend worden ervaren en tot opbrengsten leiden.

Onderzoek op basis van een representatieve nationale steekproef in Nederland onder ruim 2800 14- tot 19-jarigen, wijst uit dat deelname aan algemeen vormend onderwijs op enkele punten leidt tot een sterkere toename van politieke en burgerschapshoudingen dan deelname aan beroepsonderwijs (Witschge et al., 2019). Dat blijkt niet het geval voor het voornemen te gaan stemmen, vertrouwen in instituties en etnische tolerantie. Voor politieke interesse en sociaal vertrouwen worden wel effecten gerapporteerd. De studie omvat geen toetsing van de mechanismen die daarvoor een verklaring zouden kunnen vormen.

Aanvullend op bovenstaande studies bieden meerdere onderzoeken in het voortgezet (beroepsgericht) onderwijs nadere inzichten in de relatie tussen school- en onderwijskenmerken en burgerschapsuitkomsten. Een empirische studie naar Nederlandse middelbare scholen laat zien dat burgerschapsonderwijs het best begrepen kan worden als een samenhangend geheel van schoolkenmerken, waarin visie, curriculum, didactiek, schoolklimaat en participatiemogelijkheden gezamenlijk van invloed zijn op burgerschapsuitkomsten (Coopmans et al., 2020). In dit school-effectiviteitsmodel blijken met name een open klasklimaat, mogelijkheden voor actieve participatie en consistente aandacht voor burgerschap binnen meerdere vakken samen te hangen met hogere niveaus van politieke betrokkenheid en democratische houdingen bij leerlingen. De studie laat bovendien zien dat deze samenhang sterker is wanneer schoolkenmerken niet geïsoleerd, maar in samenhang worden beschouwd: verschillen in burgerschapsuitkomsten hangen vooral samen met schoolklimaat en participatiemogelijkheden, niet met schooltype als zodanig.

De dissertatiestudie van Mennes (2023) verdiept dit beeld door te laten zien dat ongelijkheden in democratische uitkomsten niet alleen samenhangen met individuele leerlingkenmerken, maar ook met verschillen in het aanbod van burgerschapsgerelateerde leerervaringen tussen scholen en onderwijssectoren. Op basis van beleidsanalyses en empirisch onderzoek wordt zichtbaar dat leerlingen in beroepsgerichte trajecten, waaronder het vmbo, minder toegang hebben tot deliberatieve leeractiviteiten, inspraakmogelijkheden en buitenschoolse democratische praktijken dan leerlingen in algemeen vormend onderwijs. Deze verschillen in aanbod blijken samen te hangen met lagere niveaus van politieke zelfeffectiviteit en participatie, wat wijst op een structurele ongelijkheid in democratische leerkansen. Met

andere woorden: ongelijkheid ontstaat doordat scholen verschillen in toegang tot en organisatie van democratische leerervaringen, waarbij schooltype deze verschillen structureel conditioneert.

In een internationale vergelijkende studie onder leerlingen in vijftien landen laten Mennes et al. (2023) zien dat toegang tot en deelname aan democratische activiteiten op school een belangrijke verklaring vormt voor verschillen in democratische uitkomsten tussen leerlingen. Ook hier blijkt dat leerlingen in beroepsgerichte onderwijsroutes minder profiteren van schoolse burgerschapspraktijken dan leerlingen in algemeen vormend onderwijs. De analyses suggereren dat niet zozeer het schooltype op zichzelf bepalend is, maar de mate waarin scholen daadwerkelijk participatieve en deliberatieve leeromgevingen organiseren.

Ten slotte laat onderzoek van Witschge en Van de Werfhorst (2016) zien dat een sterk gestandaardiseerde curriculaire en didactische invulling van burgerschapsonderwijs in het vmbo en de onderbouw van het voortgezet onderwijs kan samengaan met grotere ongelijkheid in politieke en maatschappelijke betrokkenheid. In sterk gestandaardiseerde contexten blijken leerlingen minder ruimte te ervaren voor eigen inbreng en discussie, wat met name nadelig uitpakt voor leerlingen met minder sociaal en cultureel kapitaal. De studie wijst erop dat uniformiteit in aanbod niet automatisch leidt tot gelijke opbrengsten, en dat juist pedagogische ruimte en contextgevoelige invulling van burgerschapsonderwijs van belang zijn. Standaardisering en beperkte deliberatieve ruimte hangt vooral in lagere schooltypen samen met grotere ongelijkheid in burgerschapsuitkomsten.

Gezamenlijk bevestigen studies uit het voortgezet beroepsgericht onderwijs het beeld dat burgerschapsuitkomsten in belangrijke mate samenhangen met de ervaren leeromgeving, participatiemogelijkheden en de mate waarin scholen ruimte bieden voor dialoog, reflectie en inspraak. Tegelijkertijd laten zij zien dat structurele kenmerken van het onderwijsstelsel en schoolbeleid - zoals verschillen in toegang tot participatieve leeractiviteiten, curriculuminvulling en organisatorische sturing - kunnen bijdragen aan ongelijkheden in burgerschapscompetenties tussen leerlingen en onderwijsroutes. Deze bevindingen ondersteunen dat burgerschapsonderwijs niet los kan worden gezien van bredere school- en onderwijskenmerken, en bevestigen daarmee het belang van een analytisch perspectief waarin factoren als curriculum, pedagogisch klimaat, participatiemogelijkheden en schoolorganisatie in samenhang worden beschouwd.

Aanvullende verkenning van praktijk- en beleidskennis

Ter ondersteuning en validatie van de bevindingen uit de literatuur is gebruikgemaakt van expertconsultatie met een beleidsmedewerker van het Expertisepunt Burgerschap mbo. In dit gesprek werd de voorlopige conclusie van de review bevestigd dat er slechts beperkt empirisch bewijs beschikbaar is over de effecten van burgerschapsonderwijs in het mbo, met name ten aanzien van kennis-, houdings- en vaardigheidsuitkomsten. Volgens de expert is deze lacune geen toevallige omissie, maar een structureel kenmerk van het veld. Burgerschapsonderwijs heeft

lange tijd een relatief vrijblijvend karakter gehad, waarbij scholen veel ruimte hadden om eigen accenten te leggen, maar waarin systematische monitoring en effectevaluatie zelden prioriteit kregen. De expert gaf aan dat ook aanvullende grijze literatuur met een expliciete effectgerichte benadering schaars is. Wat in de praktijk beschikbaar is, betreft vooral projectbeschrijvingen, subsidieaanvragen en interne rapportages, waarin opbrengsten doorgaans worden geformuleerd in termen van motivatie, betrokkenheid of studiesucces, en slechts zelden expliciet worden gekoppeld aan burgerschapscompetenties. Dit hangt samen met structurele randvoorwaarden in het mbo, zoals beperkte tijd en middelen, gefragmenteerde professionalisering en het ontbreken van een doorlopende cyclus van doelstelling, uitvoering en opbrengstmeting.

Tegelijkertijd werd benadrukt dat de beleidscontext momenteel in beweging is. Het recentelijk versterkte en meer verplichtende karakter van burgerschap, onder meer via aangescherpte kwalificatie-eisen en aankomende wetgeving, wordt door de expert gezien als een belangrijke katalysator voor verandering. Waar burgerschap eerder vooral werd ervaren als een aanvullende of ‘zachte’ opdracht, neemt de urgentie toe om burgerschap structureler te positioneren in curriculum, organisatie en kwaliteitszorg. Deze ontwikkeling kan verklaren waarom het veld momenteel sterker inzet op borging en professionalisering, terwijl empirische effectstudies nog achterblijven.

In het gesprek werd daarnaast gewezen op een aantal schoolkenmerken die volgens de expert cruciaal zijn voor betekenisvol burgerschapsonderwijs in het mbo, waaronder democratische inspraak van studenten, de positionering en professionele ruimte van burgerschapsdocenten, curriculaire inbedding en expliciete sturing door schoolleiding en bestuur. In de interne nabespreking is vastgesteld dat deze elementen consistent terugkeren in zowel de literatuur als de praktijkervaringen en daarmee fungeren als een belangrijk interpretatiekader. De expertconsultatie bevestigt daarmee de relevantie van het in deze review gehanteerde schoolkenmerkenmodel als ordenend raamwerk en helpt de beperkte empirische evidentie te duiden tegen de achtergrond van structurele en beleidsmatige ontwikkelingen in het mbo-veld.

[Aanvullende verkenning: beleids- en wetenschappelijke duiding van het mbo-veld](#)

Ter verdere duiding en validatie van de bevindingen uit de literatuur is gebruikgemaakt van expertconsultatie met een wetenschappelijk deskundige op het terrein van burgerschap in het mbo. In dit gesprek werd de centrale conclusie van de review nadrukkelijk bevestigd: ook vanuit internationaal vergelijkend onderzoek is het empirisch bewijs over de effectiviteit van burgerschapsonderwijs in het mbo beperkt, met name waar het gaat om aantoonbare effecten op kennis, houding en vaardigheden. Beschikbare studies zijn veelal beschrijvend van aard en richten zich primair op randvoorwaarden, belemmerende en bevorderende factoren, en de wijze waarop burgerschapscompetenties beleidsmatig en curriculair worden gedefinieerd, maar niet op causale effectmeting. De expert benadrukte dat deze lacune niet los kan worden gezien van

structurele kenmerken van het mbo-veld. Burgerschap had lange tijd een overwegend vrijblijvend karakter, waardoor het vaak afhankelijk bleef van individuele docenten, teams of opleidingen. Het recent verplichtende karakter van burgerschap via aangescherpte kwalificatie-eisen en aankomende wetgeving wordt gezien als een belangrijke kantelpunt: niet omdat dit automatisch leidt tot effectiever onderwijs, maar omdat het burgerschap explicieter agendeert op bestuurlijk en schoolorganisatorisch niveau. Daarmee verschuift de aandacht van incidentele initiatieven naar vragen over sturing, borging, monitoring en professionele ontwikkeling.

Daarnaast werd gewezen op het sterk beroepsgerichte karakter van het mbo, waarin burgerschapsvorming zich niet uitsluitend manifesteert in expliciete lessen, maar ook - en soms juist - in de beroepspraktijk, stages en bedrijfsscholen. In deze context krijgen thema's als omgang met macht, gezag, verantwoordelijkheid, inclusie en duurzaamheid vorm in het dagelijks handelen, vaak zonder expliciet als 'burgerschap' te worden benoemd. Dit onderstreept het belang om burgerschap niet uitsluitend te analyseren vanuit het formele curriculum, maar ook vanuit schoolcultuur, leeromgeving en de verbinding tussen school en werkplek.

Ten slotte leverde het gesprek inhoudelijke reflectie op het gehanteerde schoolkenmerkenmodel. De expert bevestigde de relevantie van klassieke kenmerken zoals visie, curriculum, professionaliteit en monitoring, maar benadrukte dat vooral de samenhang tussen deze elementen doorslaggevend is. Zonder expliciete prioritering en sturing vanuit bestuur en middenmanagement blijft burgerschap kwetsbaar en persoonsafhankelijk. Deze inzichten versterken de keuze om het schoolkenmerkenmodel in de review te gebruiken als ordenend en analytisch raamwerk, niet als normatief toetsingskader, en helpen verklaren waarom empirische effectstudies in het mbo tot op heden schaars zijn.

5. Conclusie: beantwoording van de onderzoeksvragen

5.1 Resultaten en beantwoording van de onderzoeksvragen

Deze reviewstudie omvat een systematische inventarisatie van de inzichten uit wetenschappelijk onderzoek naar de school- en onderwijskenmerken in het middelbaarberoepsonderwijs in Nederland die samenhangen met de verwerving van burgerschapscompetenties van studenten. De aandacht richt zich op zowel kenmerken die door de school beïnvloed kunnen worden, als de randvoorwaarden die nodig zijn voor de vormgeving van dat onderwijs en de borging van de kwaliteit daarvan. De resultaten zijn gebaseerd op de nationale en internationale onderzoeksliteratuur zoals in de periode 2015 tot en met maart 2026 gepubliceerd in Engelstalige peer-reviewed wetenschappelijke tijdschriften. De inventarisatie richtte zich op studies die betrekking hadden op het middelbaar beroepsonderwijs in Nederland en daarmee overeenkomende onderwijsvormen in andere ontwikkelde (met name West-Europese) samenlevingen. De in het overzicht betrokken studies zijn geselecteerd op basis van rapportage van bevindingen uit empirisch onderzoek naar onderwijs in de schoolpraktijk. Dat betekent dat ontwikkelingsgericht en theoretisch georiënteerd onderzoek zonder empirische gegevens buiten beschouwing bleef. Vanwege het beperkte onderzoek waarvan sprake bleek, is de inventarisatie in tweede instantie verbreed naar elders gerapporteerd onderzoek, voor zover dat aan de aan wetenschappelijk onderzoek te stellen eisen voldoet. Op deze manier zou tevens bereikt kunnen worden dat de review ook de meeste actuele kennis weerspiegelt. Ook deze uitbreiding bracht geen verandering in de bevinding dat het beschikbare onderzoek naar burgerschap in het mbo nog zeer beperkt is.

Daarmee is ook de eerste conclusie van deze studie genoemd: de op empirische gegevens gebaseerde kennis over de relatie tussen de kenmerken van bevordering van burgerschap in het middelbaar beroepsonderwijs en de burgerschapscompetenties van studenten in het mbo is nog slechts beperkt. Ook verschilt het wel beschikbare werk aanzienlijk naar opzet, conceptualisering, operationalisering en context. Hoewel niet ongebruikelijk, betekent deze variëteit, gecombineerd met de beperkte omvang van het beschikbare onderzoek, dat de bevindingen een fragmentarisch beeld geven, en van een breder, samenhangend en robuust beeld geen sprake is. Ook het gegeven dat replicerend onderzoek niet of nauwelijks beschikbaar is, is in dat verband een belangrijke beperking. Dat geldt ook voor het nagenoeg ontbreken van effectstudies, en het correlationele design van het beschikbare onderzoek, als gevolg waarvan causale interpretaties niet mogelijk zijn. Dit betekent dat vooralsnog terughoudendheid geboden is bij het doen van uitspraken over wat ‘werkt’ in burgerschapsonderwijs in het mbo.

Wanneer we ondanks deze beperking als antwoord op de eerste onderzoeksvraag (*welke kenmerken van de inrichting van het onderwijs binnen mbo-instellingen hangen samen met burgerschapscompetenties van studenten*) de resultaten samenvatten, ontstaan het volgende beeld. De mate waarin het onderwijs aansluit bij de leefwereld en maatschappelijke ervaringen

van studenten lijkt van belang voor het bij studenten gerapporteerde zelfvertrouwen ten aanzien van maatschappelijke en politieke vraagstukken. Onderzoek in het beroepsonderwijs laat zien dat zelfeffectiviteit van studenten varieert tussen domeinen en studentgroepen en mede samenhangt met de vormgeving en ervaren betekenis van burgerschapsonderwijs. Evenzo zijn er aanwijzingen voor samenhang tussen leeremoties zoals plezier in leren en een (via deze route) indirect verband met politieke kennis en de intentie tot latere politieke participatie enerzijds, en anderzijds een open klasklimaat dat ruimte geeft aan bespreking van maatschappelijke en politieke vraagstukken. De mate waarin docenten er door hun pedagogisch en didactisch handelen in slagen een open klimaat te realiseren en ruimte bieden aan dialoog en aandacht geven aan maatschappelijke kwesties, lijkt tevens samen te hangen met grotere betrokkenheid, een actieve leerhouding en meer kritisch bewustzijn van studenten. Een en ander onderstreept het veronderstelde belang van de verbinding die docenten weten te leggen tussen inhouden van burgerschapsonderwijs die voor studenten relevant, herkenbaar of toepasbaar zijn, evenals de mate waarin gekozen pedagogische en didactische aanpak bijdraagt aan gerichte verkenning van uiteenlopende gezichtspunten.

Daarbij moet overigens worden opgemerkt dat geen sprake lijkt van generieke verbanden. De gerapporteerde relaties variëren soms naar opleidingsrichting of doen zich niet voor alle groepen studenten voor. Gegeven het fragmentarische karakter van het onderliggende materiaal, is het in deze fase echter nog weinig zinvol daar specifieke conclusies aan te verbinden. Ook wijzen we er nogmaals op dat bovenstaand beeld niet of nauwelijks op replicatieonderzoek is gebaseerd, en met name van geïsoleerd onderzochte effecten sprake is, waarbij de controle voor interacties met andere kenmerken en eventuele schijnverbanden zeer beperkt is. Belangrijk is bovendien dat de onderliggende studies zich richten op correlationeel onderzoek, waarvan de opzet geen uitspraken over causale verbanden toelaat. In hoeverre van oorzaak-gevolg relaties sprake is, kan vooralsnog dan ook niet worden gezegd. Hoewel in onderzoek met grote regelmaat op de potentiële betekenis van de kenmerken van het klasklimaat gewezen wordt, is dit geen obligate overweging. Gegeven de aard van het veronderstelde mechanisme is vooralsnog goed denkbaar dat tegelijk van andere factoren sprake is, die het verband tussen de sociale condities en het pedagogisch en didactisch repertoire van docenten zouden kunnen veroorzaken.

Voor het antwoord op de tweede onderzoeksvraag (*welke randvoorwaarden en belemmeringen blijken van belang voor effectief burgerschapsonderwijs in het mbo*) verwijzen we naar de voorafgaande alinea's. Het voor het mbo beschikbare empirisch georiënteerde onderzoek biedt weinig of geen gegevens over de rol van (positieve dan wel negatieve) randvoorwaardelijke factoren.

Het samengevatte antwoord op de eerste en tweede onderzoeksvraag voor zover dat op onderzoek naar mbo-scholen te baseren is, wijst al met al primair op aanwijzingen voor het belang van het pedagogisch en didactisch handelen van docenten dat gedachtenvorming, het verbreden van perspectief en uitwisseling van argumenten bevordert, samen met onderwijs dat

ruimte geeft aan verkenning, gesprek en participatie. Ook de kenmerken van de sociale context lijken van belang: een veilig, open en respectvolle klimaat biedt de veiligheid die voor zo'n gedachtewisseling nodig is en deze stimuleert. Beide factoren apart zowel als de combinatie daarvan komen naar voren als in potentie relevante aspecten van onderwijs die samenhangen met verwerving van burgerschapscompetenties.

Tevens is het goed te benadrukken dat allerlei in potentie relevante factoren van effectief burgerschapsonderwijs vooralsnog weinig of geen aandacht krijgen in onderzoek dat in het mbo is uitgevoerd. Dat geldt bijvoorbeeld voor de inrichting van het curriculum, de inhoud van het onderwijs, de rol van leerdoelen, het inzicht in resultaten, kenmerken van docenten, de opzet van kwaliteitszorg, de schoolorganisatie en andere. Dat met name schoolklimaat en het pedagogisch-didactisch handelen als mogelijk relevant naar voren komen, lijkt dan ook vooral iets te zeggen over de focus van het uitgevoerde onderzoek. In hoeverre andere factoren ertoe zouden kunnen doen, is vooralsnog niet duidelijk. Combinatie van beide impliceert ook dat niet duidelijk is in hoeverre de aangetroffen verbanden mede verklaard zouden kunnen worden door genoemde alternatieve factoren, en van overschatting van de rol van klimaat en pedagogisch-didactisch handelen sprake zou kunnen zijn.

Tegelijkertijd laten de beschikbare studies en praktijkinzichten terugkerende patronen zien in de wijze waarop onderwijskenmerken samenhangen met burgerschapscompetenties van studenten. Deze patronen hebben in het bijzonder betrekking op kenmerken van de onderwijspraktijk op klasniveau. Ten eerste komt het belang naar voren van een open en dialogisch klasklimaat, waarin ruimte is voor verschillende perspectieven en waarin maatschappelijke en politieke vraagstukken bespreekbaar zijn. Een dergelijk klasklimaat hangt samen met positieve leerervaringen en met uitkomsten zoals betrokkenheid, politieke zelfeffectiviteit en participatie-intenties. Vervolgens wijzen verschillende studies op het belang van didactische kenmerken van het onderwijs. Didactische benaderingen die deliberatieve interactie stimuleren, autonomie van studenten ondersteunen en hen actief betrekken bij maatschappelijke vraagstukken, hangen samen met sterkere democratische houdingen en participatiebereidheid. In de derde plaats speelt de wijze waarop studenten het onderwijs ervaren een belangrijke rol. Wanneer studenten burgerschapsonderwijs als relevant en betekenisvol ervaren, en wanneer zij een verbinding zien met hun eigen leefwereld of toekomstige beroepspraktijk, hangen deze ervaringen samen met hogere niveaus van maatschappelijke betrokkenheid en kritische meningsvorming.

Voor kenmerken op schoolniveau - zoals visieontwikkeling, curriculumorganisatie, professionalisering van docenten en monitoring van leeropbrengsten - is de empirische basis beperkter. Deze kenmerken worden in de literatuur en expertconsultaties wel als relevant benoemd, maar hun relatie met burgerschapscompetenties is minder eenduidig vastgesteld. Deze kenmerken hebben met name betrekking op randvoorwaarden voor de implementatie en borging van burgerschapsonderwijs en raken daarmee direct aan de tweede onderzoeksvraag.

De bevindingen uit de literatuur worden bevestigd en nader geduid in de expertconsultaties. Daarin wordt benadrukt dat burgerschapsofbrengsten in de praktijk vaak niet systematisch worden geoperationaliseerd in termen van kennis, houding en vaardigheden, maar eerder impliciet zichtbaar worden in termen van betrokkenheid, motivatie en gedrag. Daarnaast wordt gewezen op het belang van bredere leeromgevingen, zoals stages en beroepspraktijken, waarin burgerschapsvorming vaak impliciet plaatsvindt. Gezamenlijk wijzen literatuur en expertconsultaties erop dat met name ervaringsgerichte en relationele kenmerken van de onderwijspraktijk op klasniveau relevant zijn voor de ontwikkeling van burgerschapscompetenties in het mbo, terwijl harde conclusies over causale effecten of schoolbrede aanpakken op basis van de huidige literatuur niet mogelijk zijn.

5.2 Samenhang tussen burgerschapscompetenties en inrichting van het onderwijs

De beschikbare literatuur wijst erop dat verschillen in burgerschapscompetenties van mbo-studenten in de eerste plaats samenhangen met verschillen in de wijze waarop burgerschapsonderwijs in de dagelijkse onderwijspraktijk vorm krijgt. Met name kenmerken van het uitgevoerde curriculum - zoals het klasklimaat, de interactie tussen studenten en docenten en de aard van de leeractiviteiten - lijken daarbij bepalend. Dit betekent dat niet zozeer de formele positionering van burgerschap in het curriculum centraal staat, maar vooral de kwaliteit en betekenisvolheid van de leerervaringen die studenten in de onderwijspraktijk opdoen.

Kenmerken op schoolniveau lijken vooral van belang als context waarbinnen deze onderwijspraktijken tot stand komen. Zij kunnen randvoorwaarden creëren voor de wijze waarop docenten hun onderwijs vormgeven, bijvoorbeeld door middel van visieontwikkeling, curriculaire samenhang, professionalisering en sturing. Deze contextuele kenmerken kunnen worden opgevat als randvoorwaarden voor de implementatie en borging van burgerschapsonderwijs binnen mbo-instellingen.

Dit suggereert dat verschillen in burgerschapscompetenties eerder samenhangen met directe onderwijsinteracties op klasniveau dan met meer indirecte, schoolbrede kenmerken.

Tegelijkertijd kan niet worden uitgesloten dat schoolbrede kenmerken indirect van invloed zijn via hun effect op de onderwijspraktijk.

5.3 Reflectie op de stand van kennis

De tweede onderzoeksvraag richt zich op randvoorwaarden en belemmeringen voor de implementatie en borging van burgerschapsonderwijs. De analyse laat zien dat deze vraag slechts in beperkte mate empirisch kan worden beantwoord, maar wel richtinggevende inzichten oplevert. De analyse maakt duidelijk dat het onderzoek naar effectieve kenmerken van burgerschapsonderwijs in het mbo zich nog in een relatief vroege fase bevindt. De beschikbare studies bieden vooral aanwijzingen voor mogelijke samenhangen en onderliggende mechanismen, maar leveren nog weinig robuust bewijs voor causale relaties. Dit hangt samen met verschillende kenmerken van het onderzoeksveld. Veel studies zijn beschrijvend van aard en

richten zich op curriculum, beleid en implementatie, terwijl effectstudies schaars zijn. Daarnaast worden burgerschapsofbrengsten in de praktijk niet altijd expliciet geoperationaliseerd of systematisch gemonitord, wat het empirisch vaststellen van effecten bemoeilijkt.

Ook de context van het mbo speelt hierbij een rol. Burgerschapsvorming vindt niet alleen plaats in formele lessen, maar ook in bredere leeromgevingen, zoals stages, beroepspraktijken en informele interacties binnen de school. Deze contextgebonden en vaak impliciete vormen van leren zijn moeilijk te vangen in gestandaardiseerd onderzoek.

Tegelijkertijd wijzen literatuur en expertconsultaties op een aantal terugkerende randvoorwaarden voor de implementatie en borging van burgerschapsonderwijs, waaronder het belang van een duidelijke visie, curriculaire samenhang, professionalisering van docenten, participatiemogelijkheden voor studenten en systematische monitoring van leeropbrengsten. Het ontbreken van dergelijke voorwaarden wordt consequent genoemd als belemmering voor duurzame implementatie.

Dit heeft gevolgen voor de interpretatie van de resultaten van deze review. De geïdentificeerde kenmerken moeten niet worden opgevat als bewezen effectieve factoren, maar als plausibele en in de literatuur terugkerende aanknopingspunten voor verdere analyse, monitoring en onderzoek.

5.4 Overgang naar implicaties voor het peilingsonderzoek

Hoewel de beschikbare literatuur nog beperkt en heterogeen is, kunnen op basis van de voorgaande analyse enkele lijnen worden onderscheiden in de kenmerken van burgerschapsonderwijs die samenhangen met verschillen in burgerschapscompetenties van mbo-studenten. De meest consistente aanwijzingen hebben betrekking op kenmerken van de pedagogisch-didactische leeromgeving op klasniveau, in het bijzonder een open en dialogisch klasklimaat, ruimte voor dialoog en interactie en actieve betrokkenheid van studenten bij maatschappelijke vraagstukken. Voor kenmerken op schoolniveau is de empirische basis beperkter en minder eenduidig. Deze kenmerken lijken vooral van belang als context voor de onderwijspraktijk op klasniveau en bieden daarmee inzicht in randvoorwaarden voor implementatie en borging van burgerschapsonderwijs. De beantwoording van de onderzoeksvragen laat daarmee zien dat met name kenmerken van het uitgevoerde curriculum aanknopingspunten bieden voor het begrijpen van verschillen in burgerschapscompetenties, terwijl kenmerken op schoolniveau vooral een contextuele en conditionele rol vervullen.

Deze bevindingen vormen het vertrekpunt voor de volgende stap in deze studie: de vertaling naar relevante variabelen voor het peilingsonderzoek. In hoofdstuk 6 worden de geïdentificeerde kenmerken geordend en uitgewerkt in termen van variabelen die in het peilingsonderzoek kunnen worden meegenomen, waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen kenmerken van het

beoogde, uitgevoerde en gerealiseerde curriculum.

6. Implicaties voor beleid, onderwijspraktijk en onderzoek

In dit hoofdstuk worden de bevindingen uit de reviewstudie vertaald naar bredere implicaties: voor beleid, voor de onderwijspraktijk en voor toekomstig onderzoek. Deze implicaties moeten worden opgevat als overwegingen die voortkomen uit de huidige stand van kennis, niet als normatieve conclusies.

6.1 Implicaties voor beleid.

De review laat zien dat de empirische kennisbasis over effectieve kenmerken van burgerschapsonderwijs in het mbo nog beperkt is. Tegelijkertijd bevindt het beleid rond burgerschapsonderwijs zich momenteel in een fase van intensieve ontwikkeling, met nieuwe kwalificatie-eisen, beleidsprogramma's en wettelijke kaders. Deze combinatie roept een bredere vraag op over de relatie tussen beleidsontwikkeling en empirische kennis. Wanneer beleidsvernieuwing plaatsvindt in een context waarin de empirische basis nog relatief dun is, wordt het belang van monitoring en kennisontwikkeling groter. In dat licht kan systematische monitoring van burgerschapscompetenties van studenten een belangrijke rol spelen in het versterken van de kennisbasis voor toekomstig beleid.

Overweging: het belang van een referentiepunt

In het veld wordt in dit verband regelmatig gewezen op het belang van een duidelijk referentiepunt voor de ontwikkeling van burgerschapscompetenties van mbo-studenten. Wanneer nieuwe beleidskaders en onderwijsstructuren worden ingevoerd, kan het zonder een dergelijk referentiepunt moeilijk zijn om toekomstige veranderingen in burgerschapsuitkomsten te interpreteren. De review zelf levert geen empirische basis om een nulmeting als normatieve eis te formuleren, maar de combinatie van beleidsvernieuwing en een beperkte kennisbasis maakt systematische monitoring vóór en na beleidsveranderingen wel tot een serieuze denkrichting.

6.2 Implicaties voor de onderwijspraktijk

Hoewel de empirische basis beperkt is, komen in verschillende studies enkele onderwijskenmerken naar voren die relevant lijken voor burgerschapsontwikkeling.

Pedagogisch klimaat

De literatuur biedt aanwijzingen dat een open en veilig klasklimaat waarin maatschappelijke vraagstukken besproken kunnen worden kan bijdragen aan democratische leerervaringen van studenten.

Deliberatieve interactie

Onderwijspraktijken waarin ruimte bestaat voor dialoog, perspectiefwisseling en argumentatie lijken samen te hangen met attitudinale dimensies van burgerschap, zoals politieke zelfeffectiviteit en participatiebereidheid.

Betekenisvolle leerervaringen

Wanneer studenten burgerschapsonderwijs als relevant en betekenisvol ervaren, bijvoorbeeld doordat het aansluit bij maatschappelijke vraagstukken of hun leefwereld, kan dit bijdragen aan hun betrokkenheid bij deze onderwerpen.

Deze bevindingen moeten niet worden opgevat als sluitend bewijs voor effectieve onderwijspraktijken, maar als aanwijzingen voor elementen van de leeromgeving die aandacht verdienen.

6.3 Kennislacunes en agenda voor toekomstig onderzoek

Deze systematische reviewstudie maakt duidelijk dat de empirische kennisbasis over effectief burgerschapsonderwijs in het mbo op meerdere punten lacunes vertoont. Deze lacunes vormen tegelijkertijd een agenda voor toekomstig onderzoek. Het schoolkenmerkenmodel dat in deze review als ordenend raamwerk is gebruikt, maakt zichtbaar waar vooral kennis ontbreekt.

Beperkte aandacht voor schoolniveau

Mbo-studies die de relatie onderzoeken tussen burgerschapsonderwijs en burgerschapscompetenties, richten zich vooral op het klasniveau, zoals de pedagogisch-didactische aanpak en het klasklimaat. Onderzoek naar kenmerken op schoolniveau, zoals visie, curriculumorganisatie en professionalisering is veel beperkter, waardoor nog weinig bekend is over de rol van de schoolorganisatie bij burgerschapsontwikkeling. Juist deze opleidingsbrede kenmerken staan centraal in de aangescherpte kwalificatie-eisen en aankomende wetgeving die sturen op een structurele inbedding van burgerschapsonderwijs op organisatieniveau. Onderzoek dat schoolbrede kenmerken in samenhang met kenmerken op klasniveau koppelt aan burgerschapscompetenties is dan ook nodig. Daarbij verdient ook de rol van middenmanagement (team- en opleidingsleiders) als schakel tussen schoolbeleid en onderwijspraktijk nadere aandacht.

Beperkt aantal effectstudies

Het aantal studies dat zich richt op het mbo waarin expliciet wordt onderzocht welke onderwijskenmerken bijdragen aan burgerschapsontwikkeling is klein. Veel onderzoek is beschrijvend van aard en richt zich niet op de relatie tussen onderwijspraktijken en meetbare burgerschapsuitkomsten. Studies die wel zowel burgerschapsonderwijs als burgerschapscompetenties onderzoeken, verschillen sterk in opzet, operationalisatie en context,

waardoor het trekken van eenduidige conclusies bemoeilijkt wordt. Er is behoefte aan meer (ook longitudinaal) effectonderzoek, bij voorkeur met gestandaardiseerde meetinstrumenten voor kennis, houding én vaardigheden. Het aankomende peilingsonderzoek van de Inspectie van het Onderwijs vormt hiervoor een goed startpunt.

Fragmentatie: afzonderlijke kenmerken in plaats van samenhang

Bestaande studies richten zich doorgaans op één of enkele onderwijskenmerken afzonderlijk; weinig studies analyseren meerdere schoolkenmerken gelijktijdig. Hierdoor blijft onduidelijk welke combinaties van kenmerken het meest effectief zijn en hoe factoren op klas- en schoolniveau elkaar versterken of tegenwerken. In toekomstig onderzoek is het daarom belangrijk om niet alleen losse factoren te onderzoeken, maar kenmerken van de klas en van de opleiding tegelijk mee te nemen.

Beperkte differentiatie in burgerschapsuitkomsten

Bestaande studies die burgerschapscompetenties in het mbo meten, richten zich in veel gevallen op houdingen en participatie-intenties, terwijl onderzoek naar burgerschapskennis en -vaardigheden schaars is. Bovendien beperken veel studies zich tot de politieke dimensie van burgerschap. In toekomstig onderzoek is het van belang om burgerschapscompetenties breder te meten en daarbij onderscheid te maken tussen houdingen, vaardigheden en kennis.

Differentiële effecten naar achtergrondkenmerken

Enkele studies lijken erop te wijzen dat burgerschapsonderwijs niet voor alle studentgroepen hetzelfde effect heeft. Zo laten De Groot & Opdenakker zien dat de effecten van een burgerschapsprogramma op politieke zelfeffectiviteit verschillen naar gender, thuistaal en opleidingsniveau van ouders: sommige groepen profiteren meer dan andere. Systematisch onderzoek naar dergelijke differentiële effecten ontbreekt grotendeels. Toekomstig onderzoek zou expliciet moeten nagaan hoe onderwijskenmerken uitwerken voor verschillende studentgroepen (bijv. naar sociaal-economische achtergrond, migratieachtergrond, gender, leerweg BOL/BBL).

Profiteren studenten in beroepsgerichte routes evenveel van schoolse burgerschapspraktijken?

Uit onderzoek in het voortgezet onderwijs komt naar voren dat leerlingen binnen beroepsgericht onderwijs minder lijken te profiteren van schoolse burgerschapspraktijken dan leerlingen in algemeen vormend onderwijs, ondanks vergelijkbare onderwijskenmerken. Mogelijk sluit meer algemeen theoretisch georiënteerd onderwijs minder goed aan bij mbo studenten. Uit onderzoek van Coopmans e.a. (2024) kwam bijvoorbeeld naar voren dat de ervaren intrinsieke waarde van burgerschapsonderwijs - de mate waarin studenten het onderwijs interessant en relevant achten

voor hun toekomst en beroep vooral bevorderend werkte voor burgerschapscompetenties. Hiernaar is meer onderzoek nodig.

De werkplek als context voor burgerschapsontwikkeling

In het mbo biedt de beroepspraktijk kansen voor de ontwikkeling van burgerschapscompetenties. Op de werkvloer krijgen thema's als macht en gezag, verantwoordelijkheid, inclusie en duurzaamheid een concrete betekenis in het dagelijks handelen van studenten. Er is echter nog weinig bekend over hoe de potentie van de beroepspraktijk hierbij optimaal kan worden benut. Onderzoek dat de verbinding tussen school en werkplek centraal stelt, biedt daarom een waardevolle en onderscheidende richting voor het mbo.

Leeftijd mbo studenten

Veel mbo studenten nemen al actief deel aan de samenleving, bijvoorbeeld via werk, stemrecht of zelfstandig wonen. Daardoor kan burgerschapsonderwijs in het mbo niet alleen voorbereidend zijn, maar ook direct aansluiten bij ervaringen uit hun dagelijks leven. Toekomstig onderzoek zou daarom expliciet moeten kijken naar leeftijd, woon- en gezinssituatie om beter te begrijpen hoe burgerschapsonderwijs optimaal kan aansluiten bij hun ontwikkelingsfase.

Ontbreken van longitudinaal onderzoek

Vrijwel alle beschikbare studies zijn cross-sectioneel van opzet. Hierdoor is weinig bekend over de ontwikkeling van burgerschapscompetenties in de tijd en over de vraag of effecten van burgerschapsonderwijs duurzaam zijn. Longitudinaal onderzoek dat kan worden gekoppeld aan het peilingsonderzoek van de Inspectie kan bijdragen aan inzicht in de trajecten waarlangs burgerschapscompetenties zich ontwikkelen, en in de vraag welke schoolkenmerken daarin op de lange termijn een rol spelen.

6.4 Conclusie

De literatuurreview laat zien dat het onderzoek naar effectieve kenmerken van burgerschapsonderwijs in het mbo zich nog in een relatief vroege fase bevindt. Hoewel verschillende studies aanwijzingen geven voor relaties tussen onderwijskenmerken en burgerschapsuitkomsten, blijft de empirische kennisbasis beperkt. Tegelijkertijd onderstrepen recente beleidsontwikkelingen het groeiende belang dat aan burgerschap in het mbo wordt toegekend. De bevindingen uit dit hoofdstuk over beleid, onderwijspraktijk en kennislacunes vormen de achtergrond waartegen in het volgende hoofdstuk de implicaties voor het peilingsonderzoek worden uitgewerkt.

7. Implicaties voor het peilingsonderzoek

In dit hoofdstuk worden de bevindingen uit de reviewstudie vertaald naar het peilingsonderzoek. Daartoe worden de bevindingen eerst gesynthetiseerd, waarna relevante variabelen voor het peilingsonderzoek worden beschreven.

7.1 Synthese van de literatuur

In hoofdstuk 5 is de onderzoeksvraag beantwoord door relevante kenmerken van burgerschapsonderwijs in het mbo te identificeren. In deze paragraaf worden deze bevindingen geordend en geïnterpreteerd met het oog op het peilingsonderzoek.

Uit de analyse komt een consistent beeld naar voren waarin met name kenmerken van het uitgevoerde curriculum op klasniveau samenhangen met verschillen in burgerschapscompetenties van studenten. Het betreft daarbij in het bijzonder aspecten van de pedagogisch-didactische leeromgeving, zoals een open en dialogisch klasklimaat, ruimte voor dialoog en perspectiefwisseling en actieve betrokkenheid van studenten bij maatschappelijke vraagstukken. Deze kenmerken vormen de meest robuust onderbouwde aanknopingspunten in de literatuur.

Daarnaast zijn er aanwijzingen voor het belang van didactische kenmerken van het onderwijs, zoals het gebruik van betekenisvolle maatschappelijke vraagstukken, het stimuleren van argumentatie en perspectiefwisseling en het ondersteunen van autonomie van studenten. Hoewel de empirische onderbouwing hiervan in het mbo beperkt is, sluiten deze bevindingen aan bij mechanismen die ook in verwante onderwijscontexten zijn beschreven.

Voor kenmerken op schoolniveau - hier opgevat als schoolcontext - geldt dat deze in de literatuur en expertconsultaties regelmatig worden genoemd, maar dat de empirische onderbouwing van hun relatie met burgerschapscompetenties minder eenduidig is. Deze kenmerken lijken vooral van belang als context waarbinnen het onderwijs op klasniveau vorm krijgt.

De literatuur wijst er bovendien op dat de wijze waarop studenten het onderwijs ervaren - bijvoorbeeld in termen van ervaren relevantie en betekenisvolheid - een schakel vormt tussen het uitgevoerde curriculum en de gerealiseerde leeropbrengsten.

Gezamenlijk laten deze bevindingen zien dat het, in het kader van het peilingsonderzoek, van belang is om onderscheid te maken tussen kenmerken van het uitgevoerde curriculum op klasniveau, kenmerken van de schoolcontext en kenmerken die betrekking hebben op de ervaren en gerealiseerde opbrengsten van het onderwijs. Dit onderscheid sluit aan bij de domeinbeschrijving (van Langen et al., 2026), waarin het beoogde, uitgevoerde en gerealiseerde curriculum als samenhangende, maar analytisch te onderscheiden niveaus worden beschouwd.

Deze ordening vormt de basis voor de volgende stap: de vertaling van deze kenmerken naar concrete variabelen voor het peilingsonderzoek.

7.2 Relevante variabelen voor het peilingsonderzoek

Op basis van de in hoofdstuk 5 geïdentificeerde en in paragraaf 7.1 geordende kenmerken kunnen verschillende typen variabelen worden onderscheiden die relevant lijken voor het peilingsonderzoek burgerschap in het mbo. Deze variabelen zijn afgeleid van de beschreven kenmerken van burgerschapsonderwijs en sluiten aan bij de domeinbeschrijving, waarin onderscheid wordt gemaakt tussen het beoogde, uitgevoerde en gerealiseerde curriculum.

De hieronder beschreven variabelen moeten worden opgevat als aspecten die op basis van de huidige kennisbasis in elk geval aandacht verdienen, zonder dat daarmee wordt gesuggereerd dat hun effect empirisch volledig is vastgesteld. In lijn met de domeinbeschrijving ligt het zwaartepunt daarbij op variabelen die betrekking hebben op het uitgevoerde curriculum, met name op klasniveau, aangevuld met contextuele variabelen op schoolniveau.

Kenmerken van de pedagogisch-didactische leeromgeving

(uitgevoerd curriculum - klasniveau)

De meest consistente aanwijzingen uit de literatuur - en daarmee het belangrijkste aangrijpingspunt voor het peilingsonderzoek - hebben betrekking op kenmerken van de leeromgeving op klasniveau. Relevante variabelen betreffen onder meer:

- het open en dialogisch klasklimaat;
- deliberatieve interactie tussen studenten en docenten;
- actieve betrokkenheid van studenten bij maatschappelijke vraagstukken;
- de mate waarin studenten zich gehoord en serieus genomen voelen.

Didactische kenmerken van het onderwijs

(uitgevoerd curriculum - docenthandelen)

Daarnaast zijn variabelen relevant die betrekking hebben op didactische kenmerken van het onderwijs, zoals:

- autonomie-ondersteunende didactiek;
- expliciete aandacht voor argumentatie en perspectiefwisseling;
- het gebruik van maatschappelijke vraagstukken of dilemma's.

Curriculumervaring en betekenisgeving

(verbinding uitgevoerd en gerealiseerd curriculum)

Een derde groep variabelen betreft de wijze waarop studenten het onderwijs ervaren:

- ervaren relevantie en betekenisvolheid van burgerschapsonderwijs;
- interesse en betrokkenheid van studenten;
- frequentie en vorm van onderwijsactiviteiten.

Schoolcontext

(beoogd curriculum en context van uitvoering)

Tot slot zijn variabelen relevant die betrekking hebben op de schoolcontext:

- aanwezigheid van een expliciete visie op burgerschap;
- curriculaire inbedding van burgerschap;
- professionalisering van docenten;
- participatiemogelijkheden voor studenten;
- inzicht in leeropbrengsten.

Deze variabelen moeten primair worden opgevat als contextvariabelen die inzicht geven in de omstandigheden waaronder burgerschapsonderwijs plaatsvindt.

7.3 Conclusie

De literatuurreview laat zien dat de empirische kennisbasis over effectieve kenmerken van burgerschapsonderwijs in het mbo beperkt maar richtinggevend is. Met name kenmerken van de pedagogisch-didactische leeromgeving - zoals een open klasklimaat, deliberatieve interactie en betekenisvolle leerervaringen - komen in meerdere studies naar voren als relevante factoren.

Voor andere aspecten van het schoolkenmerkenmodel, zoals schoolbrede visie, curriculumorganisatie en professionalisering van docenten, is de empirische basis momenteel beperkt. Tegelijkertijd wijzen literatuur en expertconsultaties erop dat deze factoren plausibele randvoorwaarden kunnen vormen voor effectieve implementatie van burgerschapsonderwijs.

Voor het peilingsonderzoek betekent dit dat het zinvol is om zowel kenmerken van de leeromgeving op klasniveau als kenmerken van schoolorganisatie en curriculum in kaart te brengen. Door deze variabelen te combineren met metingen van burgerschapscompetenties van studenten kan het peilingsonderzoek bijdragen aan een versterking van de kennisbasis over burgerschapsonderwijs in het mbo.

8. Uitleiding

Deze reviewstudie geeft een overzicht van de op empirisch onderzoek gebaseerde inzichten uit de wetenschappelijke literatuur over de kenmerken van onderwijs gericht op bevordering van burgerschap in het middelbaar beroepsonderwijs, die samenhangen met de verwerving van burgerschapscompetenties door studenten. De resultaten laten zien dat de beschikbare kennis beperkt en gefragmenteerd is. Terwijl het aantal studies en kenmerken die aandacht krijgen beperkt zijn, is sprake van veel variatie in opzet, conceptualisering, variabelen en operationalisering. Ook replicerend onderzoek ontbreekt. Dat betekent dat er vooralsnog weinig aanknopingspunten om een enigszins dekkend beeld van in potentie relevante kenmerken te kunnen geven, robuuste inzichten ontbreken en generalisaties niet mogelijk zijn. Ook uitspraken over causaliteit zijn vooralsnog niet goed mogelijk.

Wanneer we ondanks deze beperkingen toch proberen enkele conclusies te trekken, wijst de beschikbare kennis op de rol van sociale contextuele factoren. Kenmerken van het onderwijs in de klas, zowel in de vorm van het pedagogisch handelen van docenten en de aanwezigheid van een klimaat dat open en veilig is, als meer curriculum gebonden kenmerken zoals de gehanteerde didactische werkvormen, dialogische aanpakken en onderwijs dat door studenten als relevant en betekenisvol wordt ervaren, lijken samen te hangen met de burgerschapscompetenties van studenten. Als deze bevindingen door verder onderzoek worden bevestigd, en verdiept zodanig dat een breder beeld en inzicht in onderliggende mechanismen ontstaat, zou dat kunnen betekenen dat aansluiting van bevordering van burgerschap bij wat voor studenten herkenbaar en relevant is, en de interactie binnen de klas tussen studenten en studenten en docent, relevante factoren zijn voor effectief burgerschapsonderwijs in het mbo. Voor zover dat het geval is, zou dat aansluiten bij inzichten zoals die voor het funderend onderwijs beschikbaar zijn, en waarin schoolklimaat en de ingezette pedagogische en didactische aanpakken een belangrijke rol lijken te spelen.

Over andere in potentie relevant te achten kenmerken, waaronder kenmerken van de organisatie van het burgerschapsonderwijs en het schoolniveau, is nog nauwelijks kennis beschikbaar. Wel worden dergelijke factoren, zoals een visie, de inrichting van het curriculum, professionalisering en kwaliteitszorg, inzicht in de resultaten van onderwijs en andere, in de onderwijspraktijk en beleidsdocumenten als relevant aangewezen. De relatie met burgerschapscompetenties is echter nog nauwelijks systematisch onderzocht. Omgekeerd is evenmin sprake van bevindingen die de conclusie rechtvaardigen dat dergelijke factoren er niet toe zouden doen. Zo lijkt vooralsnog aannemelijk dat bedoelde variabelen tenminste in contextuele of voorwaardelijke zin, en mogelijk ook in meer directe vorm, een rol spelen.

De stand van zaken is dus onvoldoende om een robuuste verankering van relevante onderwijs- en schoolkenmerken op te kunnen baseren. Dat geldt ook voor de conceptualisering en operationalisering van variabelen. Wel geven de resultaten richting aan de opzet van verder onderzoek. Ze maken duidelijk welke factoren aandacht vragen, en op onderdelen eveneens van

welke factoren effect verwacht zou kunnen worden. Bij gebrek aan een meer dekkend beeld kan vooralsnog dan ook tevens worden aangesloten bij de kennis over effectief burgerschapsonderwijs in het funderend onderwijs, met name ook waar het om het voorgezet onderwijs gaat. In combinatie zouden beide leiden tot de keuze voor een brede, op theoretische overwegingen gebaseerde inventarisatie, waarin vooralsnog weinig of geen aannames worden gedaan over te verwachten effecten, maar nadrukkelijk aandacht wordt besteed aan selectie en uitwerking van variabelen op het niveau van onderwijs en schoolorganisatie, op het niveau van klas, opleiding en instelling, met aandacht voor zowel burgerschapsinhoudelijke en vakdidactische factoren, als pedagogische en sociale kenmerken van het onderwijs. Dat impliceert dat zowel meer formele, organisatorische en randvoorwaardelijke variabelen op meso- en macroniveau worden opgenomen, als factoren op het niveau van de klas, zoals met name de kenmerken van de lespraktijk en interactie tussen docenten en studenten. Inzet van zowel kwalitatief als kwantitatief georiënteerde methoden voor dataverzameling ligt daarbij voor de hand. Hoewel minder van toepassing voor de opzet van peilingsonderzoeken, is voor meer inzicht in de kenmerken van effectieve bevordering van burgerschap in het mbo ook aandacht voor longitudinale verzameling van gegevens, designs die causale interpretaties mogelijk maken en inzicht geven in de stabiliteit van schooleffecten over tijd nodig zijn. In dat licht onderstreept deze studie dan ook het belang van verdere empirische kennisontwikkeling. Het voorgenomen peilingsonderzoek naar burgerschap in het mbo biedt daarbij een belangrijke mogelijkheid om de relatie tussen onderwijskenmerken en burgerschapscompetenties op grotere schaal en systematisch in kaart te brengen. Door expliciet onderscheid te maken tussen kenmerken van het beoogde, uitgevoerde en gerealiseerde curriculum, en aandacht te besteden aan zowel klas- als schoolniveau, zal dergelijk onderzoek bijdragen aan een beter inzicht in relevante kenmerken van onderwijs dat bijdraagt aan burgerschap, als meer robuuste basis voor beleid en praktijk.

Zo gezien fungeert deze review dan ook als bescheiden vertrekpunt, die de huidige stand van kennis samenvat én aangeeft in welke richting het verdere onderzoek naar burgerschapsonderwijs in het mbo opgezet kan worden. Daarvoor is overigens niet alleen peilingsonderzoek van belang, maar ligt er een gezamenlijke opgave voor onderzoek, beleid en onderwijspraktijk om doelen en opbrengsten verder te expliciteren en onderwijspraktijken te ontwikkelen die niet alleen vorm geven aan burgerschap, maar ook inzicht bieden in de effecten daarvan.

Referenties

- Andersson, K. (2015). Deliberative Teaching: Effects on Students' Democratic Virtues. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 59(5), 604-622.
<https://doi.org/10.1080/00313831.2014.965789>
- Coopmans, M., Ten Dam, G., Dijkstra, A.B., & Van der Veen, I. (2020). Towards a Comprehensive School Effectiveness Model of Citizenship Education: An Empirical Analysis of Secondary Schools in The Netherlands. *Social Sciences*.
- Coopmans, M., van der Veen, I., & Daas, R. (2024). Critical-democratic citizenship in Dutch tertiary vocational education: Analyzing opportunities for growth. *Citizenship, Social and Economics Education*, 22(3), 152-171. <https://doi.org/10.1177/14788047231225376>
- Council of Europe. (2018). Reference Framework of Competences for Democratic Culture (RFCDC): Volume 1 - Context, Concepts and Model. Council of Europe Publishing.
<https://www.coe.int/en/web/reference-framework-of-competences-for-democratic-culture>
- Council of Europe. (2025). Democratic competences in vocational education and training across Europe: Showcase of RFCDC practices. Council of Europe.
<https://www.coe.int/en/web/reference-framework-of-competences-for-democratic-culture/-/council-of-europe-showcases-democratic-competences-in-vocational-education-and-training-across-europe>
- Dassonneville, R., Quintelier, E., Hooghe, M., & Claes, E. (2012). The relation between civic education and political attitudes and behavior: A two-year panel study among Belgian late adolescents. *Applied Developmental Science*, 16(3), 140-150.
<https://doi.org/10.1080/10888691.2012.695265>
- De Groot, I., & Marie-Christine Opdenakker, M.-C. (2025). Self-efficacy of VET students, variations across student groups, efficacy domains and the impact of a citizenship education program, *Journal of Vocational Education & Training*, 78:1, 154-182, DOI: 10.1080/13636820.2025.2488832
- Dijkstra, A.B., & De la Motte, P.I. (2014). Social outcomes of education: The assessment of social outcomes and school improvement through school inspections. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Ekström, L. (2026). What is integrated and what is excluded? Exploring vocational-academic integration in civics education in Swedish VET. *Journal of Vocational Education & Training*, 1-19. <https://doi.org/10.1080/13636820.2026.2643689>
- Geboers, E., Ten Dam, G., Geijsel, F., & Admiraal, W. (2013). Review of the effects of citizenship education. *Educational Research Review*, 9, 158-173.

- Gerholz, K. H. (2019). Can Service Learning foster a Civic Responsibility by VET-students?- Empirical results of a explorative, process-oriented pilot study. Fernando Marhuenda and María José Chisvert-Tarazona (Editors), 91. <https://doi.org/10.5281/zenodo.2641671>
- Geurts, E. M. A., Reijs, R. P., Leenders, H. H. M., Jansen, M. W. J., & Hoebe, C. J. P. A. (2025). Promoting student voice by involving vocational education students and staff in citizenship education development: A participatory action research study. *Journal of Educational Change*. <https://doi.org/10.1007/s10833-024-09523-y>
- Geurts, E. M. A., Reijs, R. P., Leenders, H. H. M., Simons, E. M. C., Jansen, M. W. J., & Hoebe, C. J. P. A. (2023). 'I have discovered how to have faith in my students': Negotiating a citizenship education curriculum with vocational education students. *Citizenship, Social and Economics Education*, 22(3), 189-203. <https://doi.org/10.1177/14788047231225747>
- Graf, E., Stempfer, L., Muis, K. R., & Goetz, T. (2024). Classroom emotions in civic education: A multilevel approach to antecedents and effects. *Learning and Instruction*, 90, 101869. <https://doi.org/10.1016/j.learninstruc.2023.101869>
- Hjelmér, C., & Rosvall, P.-Å. (2017). Does social justice count? 'Lived democracy' in mathematics classes in diverse Swedish upper secondary programmes. *Journal of Curriculum Studies*, 49(2), 216-234. <https://doi.org/10.1080/00220272.2016.1138326>
- Inspectie van het Onderwijs. (2022). Peilingsonderzoek burgerschap einde basisonderwijs 2019-2020. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Inspectie van het Onderwijs. (2023). Peilingsonderzoek burgerschap speciaal (basis)onderwijs 2021-2022. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Janmaat, J.G., & Dijkstra, A.B. (eds.). (2025). *Research Handbook on Education and Democracy*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Jerome, L., Hyder, F., Hilal, Y., & Kisby, B. (2024). A systematic literature review of research examining the impact of citizenship education on active citizenship outcomes. *Review of Education*, 12, e3472. <https://doi.org/10.1002/rev3.3472>
- Knekta, E., Ottander, C., Kärnebro, K., Ledman, K., & Lindmark, T. (2025). Not willing to participate in society? Vocational students' perspectives on citizenship education. *Nordic Journal of Vocational Education and Training*, 15(3), 55-81. <https://doi.org/10.3384/njvet.2242-458X.2515355>
- Maslowski, R., Breit, H., Eckensberger, L., & Scheerens, J. (2009). *A conceptual framework on informal learning of active citizenship competencies*. Informal Learning of Active Citizenship at School. Pp. 11-24. New York: Springer.

- Matthieu, J., & Junius, N. (2024). Educationally Tracked Democratic Equalizers: How Citizenship Education Moderates the Effect of a Political Home Environment on Internal Political Efficacy Across Educational Tracks. *Political Behavior*, 46, 2541-2563
- Mennes, H. I. (2023). Inequalities in education for democracy: Governance and supply of educational opportunities in the civic domain. [Thesis, fully internal, Universiteit van Amsterdam].
- Mennes, H. I., Munniksma, A., Dijkstra, A. B., & van de Werfhorst, H. G. (2023). Inequalities in democratic outcomes among young citizens: The role of access to and participation in democratic activities in school in 15 countries. *Acta Politica*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1057/s41269-022-00276-1>.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. (2020). *Burgerschap in het mbo*. Den Haag: OCW.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. (2022). *Versterking burgerschapsonderwijs in het mbo (Kamerbrief)*. Den Haag: OCW.
- Nieuwelink, H., Rinnooy Kan, W., Rombout, F., Teegelbeckers, J. (2024). *Burgerschap: weten we wat we meten? Een overzichtsstudie over de mogelijkheden om burgerschap en burgerschapsonderwijs in kaart te brengen*. NRO.
- Rönnlund, M., Ledman, K., Nylund, M., & Rosvall, P. Å. (2019). Life skills for ‘real life’: How critical thinking is contextualised across vocational programmes. *Educational Research*, 61, 3, 302-318
- SLO. (2017). *Burgerschap in het mbo: Handreiking voor onderwijs en curriculumontwikkeling*. Enschede: SLO.
- SLO. (2021). *Handreiking burgerschap mbo*. Enschede: SLO.
- Sohl, S., & Arensmeier, C. (2015). The school’s role in youths’ political efficacy: can school provide a compensatory boost to students’ political efficacy? *Research Papers in Education*, 30(2), 133-163. <https://doi.org/10.1080/02671522.2014.908408>
- Scheerens, J. (2015). School Effectiveness Research. In *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (2nd ed.). Elsevier.
- Scheerens, J. (2016). *Educational Effectiveness and Ineffectiveness: A Critical Review of the Knowledge Base*. Dordrecht: Springer.
- Slijkhuis, E.G.J., Van der Veen, I., Walet, L., Ritzema, E.S., De Boer, H., Kuijpers, R.E., Naayer, H.M., Hemker, B.T., Stronkhorst, E., Lampe, T.T.M., Dijkstra, A.B. (2021). *Burgerschap in het*

- basisonderwijs. Technisch rapport Peil.Burgerschap 2020. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Slijkhuis, E.G.J., Hoek, L.H.M, De Boer, H., Hemker, B.T, Veen, I. van der, Naayer, H.M., Stronkhorst, E., & Dijkstra, A.B. (2022). Burgerschap in het speciaal (basis)onderwijs. Technisch rapport Peil.Burgerschap 2021. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Slijkhuis, E. G. J., van der Veen, I., de Boer, H., & Dijkstra, A. B. (2023). Burgerschap in het basisonderwijs. Kenmerken van scholen en competenties van leerlingen. Pedagogische Studiën, 100(3). <https://doi.org/10.59302/ps.v100i3.17632>
- Teegelbeckers, J., Nieuwelink, H., & Oostdam, R. (2023). School-based teaching for democracy: A systematic review of teaching methods in quantitative intervention studies. Educational Research Review 39(2):100511.
- Tielman, K. (2023). Diversity related (compe)tensions: A study into teachers' self-perceived multicultural competence and experienced culturally laden value-based tensions in senior secondary vocational education and training (PhD thesis). Wageningen University. <https://doi.org/10.18174/589335>
- Tzankova, I. I., Albanesi, C., & Cicognani, E. (2021). Perceived school characteristics fostering civic engagement among adolescents in Italy. *Frontiers in Political Science*, 3, 611824. <https://doi.org/10.3389/fpos.2021.611824>
- Van Langen, A., Den Boer, P., Van Helvoirt, D., Leest, B. (2026). Domeinbeschrijving burgerschap. Ten behoeve van peilingsonderzoek in het mbo. KBA Nijmegen
- Witschge, J., & van de Werfhorst, H. G. (2016). Standardization of lower secondary civic education and inequality of the civic and political engagement of students. *School Effectiveness and School Improvement*, 27(3), 367-384. <https://doi.org/10.1080/09243453.2015.1068817>

